

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ÜLKƏR İSA qızı ALIŞZADƏ

**MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SƏBƏB BUDAQ
CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK
TƏHLİLİ**

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Zeynallı Gülyaz Rza qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ-----4-8

I FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN STRUKTUR TƏHLİLİ-----9-41

1.1. Mürəkkəb cümlə probleminə yanaşmalar.

Budaq cümlələrə nəzəri baxış-----9-23

1.2. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur

təhlili-----23-26

1.3. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur təhlili-----26-32

1.4. İngilis dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan

vasitələr-----32-37

1.5. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə

bağlayan vasitələr-----38-41

II FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN FUNKSIONAL SEMANTİK TƏHLİLİ-----42-63

2.1. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili-----42-44

2.2. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili-----44-48

2.3. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi-----48-51

2.4. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi-----51-54

2.5. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi-----54-59

2.6. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi-----59-63

NƏTİCƏ-----64-65

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI-----66-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə nəzəri dilçilikdə müxtəlifsystemli dillərin tədqiqinə maraq xeyli artmışdır. Bu sahədə milli və xarici dillərin tədqiqi, onların müqayisəli-tipoloji istiqamətdə öyrənilməsi və s. nəzəri qrammatika problemlərinin nəzəri tədqiqinə xidmət göstərir. Buna görə də, müxtəlifsystemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli-qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi də dilçilik baxımdan əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dili müxtəlif dil səviyyələrində ingilis dili ilə qarşılaşdırılaraq tədqiq edilmiş və hələ də tədqiq edilməkdədir. Buna baxmayaraq tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərindən biri kimi səbəb budaq cümləsi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Belə bir mövzunun tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi həm də bu sahədəki boşluqları doldurmaq zərurəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan mövzumuz aktualdır.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqat işinin obyektinə ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümlələridir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında səbəb budaq cümlələrinin semantik-struktur tədqiqindən və müqayisəsindən əldə edilən nəticələr tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tədqiqat apararaq səbəb budaq cümlələrinin semantik-struktur təhlilini aparmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

- ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə və onun quruluşca növlərini göstərmək;
- mürəkkəb cümlə problemi ilə bağlı yanaşmaları tədqiqata cəlb etmək;
- mürəkkəb cümlələrin təsnifi prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin ümumi xüsusiyyətlərini göstərmək;

- müqayisə edilən dillərdə səbəb budaq cümlələrinin struktur və semantik təhlilini aparmaq;
- səbəb budaq cümlələrinin komponentlərini bağlayan vasitələri müəyyənləşdirmək;
- sintaktik sinonimliyin mürəkkəb cümlələr əsasında xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümlələrinin sinonimliyini göstərmək;
- sintaktik omonimliyin mürəkkəb cümlələr əsasında xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümlələrinin sinonimliyini göstərmək;

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisə-tutuşdurma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. Buraya R.Kverk, R.Hadlston, N.Xomski, N.A.Kobrina, V.L.Kaushanskaya, T.V.Rodzievska-ya, A.A.Axundov, Ə.Z.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, Q.M.Həsənov, K.M.Abdullayev, F.A.Cəlilov, Q.Ş.Kazımov, E.İ.Hacıyev, G.R.Zeynallı, E.Q.Məlikzadə, G.X.Əhmədova, M.M.Musayev, N.N.Abdullayeva, X.İ.Məmmədova kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Mövzunun elmi yeniliyi. Tədqiqat işində səbəb budaq cümlələrinin Azərbaycan və ingilis dillərində tədqiqi nəzəri dilçilik baxımdan yeni mövzudur. Belə ki, burada səbəb budaq cümlələrin strukturu ilə yanaşı semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bu zaman sintaktik səviyyədə cümlələrin omonimliyi və sinonimliyi hər iki dilin materialları əsasında tədqiq və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada dilin ümumi nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm olan ümumi, tipoloji, universal baxımdan əhəmiyyətli xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Tədqiqatda irəli sürülən nəzəri müddəalar digər sintaktik konstruksiyaların araşdırılmasında tətbiq edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən nəticələr ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan ümumi, müqayisəli, tipoloji dilçilik kursları üzrə mühirə mətnlərinin hazırlanmasında, tabeli mürəkkəb cümlənin sintaksisi üzrə dərsləklərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin qrammatikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturu və komponentlərini bağlayan vasitələr” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Magistr dissertasiyası mündəricat, giriş, 2 fəsil, 11 yarım fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd olunmuşdur.

Birinci fəsil “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümlələrinin struktur təhlili” adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir.

“Mürəkkəb cümlə probleminə yanaşmalar. Budaq cümlələrə nəzəri baxış” adlı yarım fəsildə ilk olaraq dilçilikdə cümlə və onun quruluşca növləri göstərilmiş, daha sonra mürəkkəb cümlə problemi araşdırılmış, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər müqayisə olunan dillər əsasında göstərilmişdir. Mürəkkəb cümlələrin təsnifi prinsiplərinə dair müxtəlif fikirlər burada öz əksini tapmışdır.

“İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur təhlili” adlı yarım fəsildə isə ingilis dilində səbəb budaq cümlələrinin komponentləri arasında əlaqə növləri, onların konstruksiyaları araşdırılmışdır.

“Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur təhlili” adlı yarımfəsildə tədqiq olunan budaq cümlə növünün Azərbaycan dilində müxtəlif mövqe və konstruksiyalarda çıxış etməsi göstərilmişdir.

“İngilis dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr” və “Azərbaycan dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr” adlı yarımfəsillərdə isə ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr göstərilmişdir və aydın olmuşdur ki, hər iki dildə, əsasən, bağlayıcılar bu funksiyaları aktiv şəkildə yerinə yetirir. Bununla belə, həm səbəb, həm də digər bu budaq cümlələrini bir-birinə bağlayan vasitələr arasında tabelilik intonasiyası başlıca rola malikdir. Elə mürəkkəb cümlələr vardır ki, onlar yalnız tabelilik intonasiyası ilə bağlanır. Səbəb budaq cümlələri isə intonasiya ilə yanaşı komponentlərini bağlayan başqa vasitələrə də ehtiyac duyur. Səbəb budaq cümləsinin komponentlərini bağlayan vasitələr səbəb mənasını ifadə etməsinə şərait yaradır.

“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili” adlı ikinci fəsil isə altı yarımfəsildən ibarətdir və burada səbəb budaq cümlələrin semantik xüsusiyyətlərinə yer verilmişdir.

“İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili” və “Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili” yarımfəsillərdə semantik təhlilin nəticələri öz əksini tapmışdır.

“İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi” və “İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi” yarımfəsillərində səbəb budaq cümlələrinin sintaktik səviyyədə sinonim və omonim xüsusiyyətləri göstərilməklə, bu iki vahid arasında əlaqələr ortaya çıxarılmışdır.

“Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi” yarım-fəslində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sinonim olaraq çıxış etməsində müxtəlif üsul və vasitələr göstərilmişdir.

“Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi” yarım-fəslində isə səbəb budaq cümlələrinin sintaktik omonimliyinin zəif inkişaf etdiyini görmək mümkündür.

Nəticə hissəsində dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr ümumi müddəalar şəklində təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısında isə tədqiqat işinin yazılmasında istifadə olunan müxtəlif dillərdən elmi, elmi-publisistik və bədii əsərlər qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı bir sıra internet resurslarından da istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN STRUKTUR TƏHLİLİ

1.1. Mürəkkəb cümlə probleminə yanaşmalar. Budaq cümlələrə nəzəri baxış

Sintaksisin əsas vahidlərindən biri də cümlədir. Cümlə ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə vasitəsi ilə fikir formalaşır, ifadə olunur, başqasına ötürülür. Struktur, semantik və kommunikativ cəhətlər, cümlədə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Cümlənin strukturunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Buna görə də cümlə problemi sintaksisin əsas məsələlərindəndir. Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu iki səviyyədə öyrənilir. Birinci səviyyədə dilin sintaktik quruluşu öyrənilir ki, bu məsələlərlə ənənəvi (potensial) sintaksis məşğul olur. İkinci səviyyədə isə aktual sintaksis nitqin sintaktik quruluşunu öyrənir. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləmdir. Söyləm müxtəlif fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və cümlədən fərqləndirilir. Belə ki, bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər.

Hər bir cümlə öz kommunikativ funksiyasını dəqiq şəkildə yalnız mətn şəraitində yerinə yetirir. Mətn iki və daha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyidir. Mətn müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik semantic bütöv yaradan cümlələr birliyidir. Cümlələr müvafiq şəkildə nizamlanır və xüsusi intonasiya ilə konkret bir mikrotəma ətrafında qruplaşaraq sintaktik bütövləri əmələ gətirir. O cümlədən (söyləmdən) böyük sintaktik vahid hesab edilir.

Cümlələr həm təklikdə, həm də digər cümlələrin tərkibində işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə üzvü ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikri

ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə “sadə cümlə”lərdən və onların müxtəlif şəkillərdə birləşməsindən təşkil olunur. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkibindəki “sadə cümlə”lərdən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası (buna “bitmə intonasiyası” da deyirlər) olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı sadə cümlənin hər birinin xüsusi intonasiyası olmur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cümlə intonasiyası) olur. Deməli, cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur. Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl, quruluş fərqi. Eyni mənanı sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar.

Dil sisteminin ən böyük vahidlərindən biri olan cümlələrin tipoloji tədqiqi akademik İ.İ.Meşaninovun adı ilə bağlıdır. O, dilləri cümlə strukturuna görə iki qrupa bölmüşdür:

a) nominativ quruluşa malik dillər

b) erqativ quruluşa malik dillər.

İ.İ.Meşaninov bütün amorf, aqqlütinativ və flektiv dilləri birinci, Qafqaz dillərini isə ikinci qrupa daxil etmişdir. Beləliklə, Meşaninovun yuxarıdakı təsnifatına əsasən, Azərbaycan və ingilis dilləri nominativ cümlə quruluşuna malik dillərdir. J.Qrinberqin təsnifatına görə isə İngilis dili SPO (mübtəda+ xəbər+ tamamlıq), Azərbaycan dili isə SOP (mübtəda+tamamlıq+xəbər) quruluşlu dillərə aiddir. Azərbaycan dilində xəbər cümlənin sonunda gəlsə, ingilis dilində xəbər cümlənin əvvəlində, yəni mübtədadan sonra işlənir.(30, 66)

İngilis və Azərbaycan dillərinin cümlə tipologiyasına ilk fərq özünü mübtədanın işlənmə xüsusiyyətlərində göstərir. İngilis dilində mübtədanın mövcudluğu şərtidir,

hətta şəxssiz cümlələrin mübtədası belə *it* əvəzliyi ilə ifadə olunur. Bu ingilis dilinin morofloji xüsusiyyəti ilə əlaqədardır, çünki bu dildə feillərdə mövud olan sıfır infleksiya buna mane olur. Belə ki ingilis dilində feillərin hansı şəxsi və kəmiyyəti ifadə etdiyini bildirmək üçün heç bir “infleksiya” mövcud deyildir, ona görə də cümlənin mübtədası eyni zamanda fəlin şəxs və kəmiyyətini də ifadə edir və xəbərlə uzlaşmaya şərait yaradır. Azərbaycan dilində isə morfoloji quruluş nisbətən fərqlidir, dilimizdə hər bir xəbər şəxs və kəmiyyət bildirən affikslərə malik olur ki, bunun da nəticəsində cümlədə mübtədanın mövcudluğu zərurətə çevrilir. Dilimizdə şəxssiz cümlələr ümumiyyətlə mübtədaya malik olmur. Digər bir əsaslı fərq müqayisə olunan dillərdə cümlə növlərindən asılı olaraq cümlələrdəki söz sırasında müşahidə olunur. Belə ki, ingilis dilində hər bir cümlə növü xüsusi söz sırasına malik olur ki, məhz bu söz sırası cümlənin ünsiyyətin məqsədinə görə növünü müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Azərbaycan dilində isə vəziyyət fərqlidir.

İngilis dilində, eləcə də, Azərbaycan dilində cümlələr quruluş etibarı ilə 3 qrupa bölünür.

1.Simple sentences (sadə cümlələr). Bir predikativ əsası olan cümlələr bura daxildir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də sadə cümlələrin iki növü olur.

1.sadə geniş cümlələr.

2.sadə müxtəsər cümlələr.

Baş üzvlərdən ibarət olan cümləyə sadə müxtəsər cümlə deyilir. Tərkibində baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzv və ya üzvlər olan cümlə sadə geniş cümlə adlanır.

İngilis dilində sadə cümlənin struktur quruluşu nəinki nitq prosesində rol oynayır, həm də cümlə daxilində hər bir modelə uyğun üzvlər arasında sintaktik əlaqələri birləşdirir. İngilis dilində sadə cümlənin strukturunda işlənən komponentlə asılı olmayan, birinci dərəcəli və ya ikinci dərəcəli komponentlərə (üzvlərə)

bölünmüşlər. Deməli həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin, eləcə də başqa dillərin əsas struktur vahidi – cümlə adlanır.

Bildiyimiz kimi, hər bir cümlə struktur əlamətlər əsasında bölünür. Bu əsasda sadə cümlələr – təkterkibli və ya cüttərkiibli, bütöv və ya yarımçıq, adlıq və s. olmaqla növlərə ayrılırlar. İngilis dilində sadə cümlələrin “nəqli sadə cümlələr” və “kvazi (yalançı) sadə cümlələr” deyə təsnifinə rast gəlirik.

Nəqli cümlələr subyekt-predikat əsasında hər hansı bir hadisəni xəbər verir. Kvazi cümlələr isə heç bir subyekt-predikata əsaslanmır və heç bir məlumatı əhatə etmir. Nəqli cümlələr öz arasında məlumat vermək və almaq əlaqəsini yaradır. Kvazi cümlələr isə nitq prosesində cümlənin müəyyən vəziyyətinə təsir edir və həqiqi cümlənin bir elementinə çevrilməklə digər üzvlərdən asılı olmur, yəni müstəqil olur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində və ümumilikdə konkret dildən asılı olmayaraq hər bir sadə cümlə ən azı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Müəyyən bir fikir ifadə etməlidir;
- Müəyyən sintaktik quruluşa malik olmalıdır;
- Müəyyən intonasiyaya malik olmalıdır.

Ünsiyyət prosesində işlədilən sadə cümlələr fikri ifadə məqsədinə və quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq sadə cümlələr, əsasən, aşağıdakı əlamətlərə görə təsnif olunur:

- Ünsiyyətdəki məqsədinə görə;
- Malik olduğu quruluşa görə.

Hər iki dildə sadə cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

- a) The Declarative Sentence - Nəqli cümlə;
- b) The Interrogative Sentence - Sual cümləsi;

- c) The Imperative Sentence - Əmr cümləsi;
- d) The Exclamatory Sentence - Nida cümləsi;

2. Compound sentences (tabesiz mürəkkəb cümlələr). Bir neçə sadə cümlə, intonasiya və ümumi modallıq etibarilə birləşərək mürəkkəb cümlə təşkil edir. Mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan sadə cümlələr “clauses” adlanır. Bir neçə sadə cümlə bərabər şəkildə birləşərək, bir mürəkkəb cümlə əmələ gətirərsə bu tabesiz əlaqə təşkil edir və belə mürəkkəb cümlə adlanır. Tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibinə daxil olan sadə müstəqil cümlələr bir-biri ilə bağlayıcılar, zərflər yaxud bağlayıcısız intonasiya vasitəsi ilə birləşir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə semantik, qrammatik və fonetik vasitələrlə əlaqələnir. Komponentlərin mənaca əlaqələnməsi, onların sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi və vahid intonasiyaya tabe olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edən əsas vasitələrdir. Tabesiz mürəkkəb cümlələri təsnif edərkən komponentlərin mənaca əlaqəli olmasını birinci növbədə nəzərə almaq lazımdır. Bununla yanaşı, hər hansı məna əlaqəsinin formalaşmasına kömək edən qrammatik vasitələri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Dilçi alimlər tabesiz mürəkkəb cümlələri ya onları komponentləri arasındakı məna əlaqələrinə görə, ya da onları bağlayan bağlayıcılara görə bölmüşlər. Tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlayıcılara görə bölmək prinsipi özünü doğrultmur, çünki bir bağlayıcı bir neçə məna əlaqəsində işləyə bilər. Ona görə də bölgü formal xarakter daşıya bilər. Komponentləri məna əlaqələrinə görə bölmək daha əlverişlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralamasının çox böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Səbəb nəticə, aydınlaşdırma və s kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək məhz bu sıralanma sayəsində olur. Zahirən belə

görünə bilər ki, sadalama əlaqəsində, xüsusən də komponentləri eyni olmayan bir düzülüş sisteminə malikdir. Lakin əslində isə orada da müəyyən qanunlar özünü göstərir və daha əhəmiyyətli əvvəldə işlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin mühüm rolu vardır.

3. Complex sentences (tabeli mürəkkəb cümlələr). Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində bir, yaxud bir neçə sadə cümlə birləşərək bərabər şəkildə əlaqə yaratmır, onlardan biri baş cümlə, digəri isə onu tamamlayan, təyin edən budaq cümlədir. Tabeli mürəkkəb cümlə bir baş və bir yaxud bir neçə budaq cümlədən ibarət olur. Budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı əlaqə aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur.

1) Tabelilik bildirən bağlayıcılarla - that, if, unless, as, because, though, when, where

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə - who, what, that, which, whose

3) bağlayıcı zərflərlə - how, where, why, where

4) bağlayıcısız (intonasiya ilə)

Tabeli mürəkkəb cümlə dilin zəngin semantik və struktur xüsusiyyətlərə malik olan vahidlərindən biridir və o, XX əsrdən etibarən dilçilikdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur və geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərinin düzgün qiymətləndirilməsi onun qrammatik təbiətinə semantik-qrammatik mövqedən yanaşılmasını şərtləndirir. Baş və budaq cümlənin mövqeyi də mürəkkəb cümlənin struktur-semantik tiplərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Dilçilikdə mürəkkəb cümlə termin olaraq ilk dəfə H. Poustma tərəfindən işlənmişdir. İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahidə mürəkkəb cümlə deyilir. Məna və intonasiya cəhətdən bitkin olan mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən fərqli olaraq daha mürəkkəb quruluşa malik olur, çünki mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq predikativ mərkəzi olur. Baxmayaraq ki, mürəkkəb cümlələr sadə cümlələr kimi tərkib hissələrinin ikinci

dərəcəli üzvlərdən ibarət olması, müxtəsər və ya geniş, təktərkipli və ya cüttərkipli olması kimi xüsusiyyətləri özündə daşıyır, onu da əlavə etməliyik ki, mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini həqiqi mənada cümlə adlandırmaq olmaz. Buna səbəb odur ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ayrı-ayrılıqda mənə bütövlüyünə və vahidlik intonasiyasına malik olmur. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin şərti olaraq sadə cümlə adlandırılmasının başlıca səbəbi odur ki, sadə cümlənin strukturuna daha yaxşı bələdik və bunun əsasında mürəkkəb cümləni daha dəqiq, daha ətraflı tədqiq edib öyrənə bilərik. Mürəkkəb cümlənin semantik cəhətdən, yəni mövzu baxımından tədqiqinə yanaşsaq, bunu qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir nitq şəraitində və ya mətn daxilində hər hansı bir mürəkkəb cümlənin ifadə etdiyi məzmun, onun aktuallaşdırma, aktual üzvlənmə imkanları cümlənin funksional aspektidir.

Mürəkkəb cümlələr tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə tabeli və tabelsiz olmaqla iki növə ayrılır. Bəzən, tabelsiz mürəkkəb cümlələri bir-birindən asılı olmayan, müstəqil cümlələr kimi izah edirlər. Ancaq bu tərif mürəkkəb cümlənin varlığını inkar etməkdir. Asılılıq həm tabelsiz mürəkkəb cümlənin, həm tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Fərq ondan ibarətdir ki, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr asılılığın formasına, xarakterinə görə bir-birindən ayrılır. Tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən eyni dərəcədə asılı olur. Bu tip cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin yerini dəyişdirsək, mənə dəyişməyəcəkdir. Bu məqamları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, iki və daha artıq sadə cümlənin mənə və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahidə tabelsiz mürəkkəb cümlə deyilir. Azərbaycan dilində tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqələrinə görə tabelsiz mürəkkəb cümlələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Birləşdirmə əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələr;
2. Səbəb-nəticə əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələr;
3. Aydınlaşdırma əlaqəli tabelsiz mürəkkəb cümlələr;

4. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr;
5. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr;
6. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.

O. Musayev ingilis dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin məna əlaqəsinə görə təsnifini aşağıdakı kimi qeyd edir:

1. Birləşdirmə əlaqəsi;
2. Ziddiyyət əlaqəsi;
3. Bölüşdürmə əlaqəsi;
4. Səbəb-nəticə əlaqəsi. (20)

Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümləni formalaşdıran qrammatik və fonetik vasitələr arasında da bir sıra fərqlər müşahidə edə bilərik. Bu fərqlərdən biri özünü bağlayıcılar arasında göstərir, hansı ki əgər tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabe etməyən bağlayıcılarla bağlanırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunlar bir qayda olaraq tabe edən bağlayıcılarla bağlanır.

Tabelilik bağlayıcıları işləndikləri yerə və daşdıqları vəzifəyə görə tabesizlik bağlayıcılarına nisbətən məhduddur. Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvlər, həmcins budaq cümlələr, söz birləşmələrinin tərkibindəki həmcins tərəflər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri və cümlə qrupları arasında işləmə bildiyi halda, tabelilik bağlayıcıları yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümlələri baş cümləyə bağlaya bilir. Bağlama vasitəsi roluna görə tabelilik bağlayıcıları tabesizlərə nisbətən üstün mövqeyə malikdir. Bu bağlayıcılar tərəflərdən birinin digərindən asılı vəziyyətə düşməsindən, birinin digərinə tabe olmasına ciddi təsir edir. Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən hissələr eynihüquqlu deyildir. Tabeli mürəkkəb cümlədəki asılılıq birtərəflidir, yəni bir mürəkkəb cümlədə birləşən hissələrin biri digərindən asılıdır.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, bağlayıcılar sintaktik və semantik olmaqla iki növə ayrılır. “Ki” bağlayıcısı sintaktik, qalan tabelilik bağlayıcıları semantik bağlayıcılarıdır, çünki “ki” bağlayıcısı budaq cümlələrin müəyyənləşdirilməsində əl bil rol oynamadığı halda, digər bağlayıcılar qrammatik semantikasi ilə budaq cümlələrin aydınlaşmasına kömək edir. Tabelilik bağlayıcıları, bir qayda olaraq, baş və budaq cümlənin arasında işlənir və baş cümlədən budaq cümlənin mənasını şərtləndirən fasilə ilə ayrılır.

Bundan əlavə olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bağlayan vasitə kimi bağlayıcı söz və ədatlardan da istifadə edilir. Lakin bu vasitələr tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin arasında işlənir. Digər bir fərq isə mürəkkəb cümlənin tərəflərinin bağlanması iştirak edən əvəzlilərin funksiyaları arasındakı fərkdir. Tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərəflərinin bağlanması iştirak edən əvəzliyin funksiyası ondan ibarətdir ki, əvəzlik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmunu özündən qabaqki hissədən bəlli olur. Buna görə də, özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə əvəzlik öz funksiyasını baş cümlədə buraxılan üzvün yerində işlənərək yerinə yetirir. Bununla da məzmun özündən əvvəl deyilmədiyini üçün özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr arasındakı daha bir fərq intonasiya fərqiylədir. Bu da o deməkdir ki, tabelsiz mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabelsiz intonasiya, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya isə tabelsiz intonasiya yadır.

İntonasiyanın sintaktik funksiyası onda ifadə olunur ki, intonasiya sözlərin sadə, tabeli, tabelsiz olmasını müəyyən edir. İntonasiya həmçinin cümlə üzvlərini, nitq hissələrini müəyyən edir. İntonasiya cümlədə həmcins üzvlərin, xitabın, əlavələrin, xüsusiləşmiş üzvlərin, tərkiblərin olmasını göstərir, vasitəsiz nitqi müəllifin sözlərindən fərqləndirir və s. M.Şubigerə görə, qalxan tonla danışılan cümlələri tabeli, düşən tonla danışılan cümlələri isə tabelsiz mürəkkəb cümlələr hesab etmək daha məntiqli olardı. (26, s.20)

A.Axundov intonasiyanın vəzifələrindən bəhs edərkən yazır: “İntonasiya sahəsində yeni dilçilik tədqiqatları onun xidmət sferasını daha da genişləndirmiş və daha çox konkret vəzifələrini müəyyənləşdirir. Müasir fonetik tədqiqatlar intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir: Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək, üzvlənmə vahidlərinin paradiqmatik qarşılaşdırmaq, üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək, intonasiya vahidləri ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək, emosional məna və çalarlar ifadə etmək. İntonasiya müxtəlif sintaktik əlaqələrin (tabelik, tabesizlik və s.) daha dəqiq nəzərə çarpdırılmasına kömək edir. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri, komponentlərə ayrılmasında, xüsusən budaq cümlə ilə tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır (8, 6).

Cümlədə heç bir bağlayıcı vasitə olmadığı təqdirdə sintaktik cəhətdən bu işi intonasiya görür. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində tabelilik intonasiyasının spesifik xüsusiyyətləri vardır. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərə, komponentlərə ayrılmasına xüsusən budaq cümlə ilə tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynadığı məlumdur. Lakin bütün bu sadalanan fərqlərə baxmayaraq tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Elə mürəkkəb cümlələrlə qarşılaşsa bilərik ki, həm tabeli mürəkkəb cümlənin, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətlərini daşısın. Bu da ondan irəli gəlir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlmişdir.

Budaq cümlələrdən danışdıqda deyə bilərik ki, sadə cümləyə aid olan qrammatik xüsusiyyətlər budaq cümləyə də aiddir. Budaq cümlələr də müəyyən mənada bitmiş fikri ifadə edir və intonasiyaya malikdir. Lakin budaq cümlələrdə bitmiş fikir asılı xarakter daşıyır, çünki baş cümlədəki fikri izah edir. Budaq cümləni baş cümlənin bir növ genişlənmiş mürəkkəb üzvü kimi başa düşmək olar. Budaq cümlənin bu sintaktik vəzifəsi onun hansı yollarla əmələ gəlməsi sayəsində müəyyənləşir.

Bəzi budaq cümlələr cümlələrin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu o deməkdir ki, əvvəllər tabesizlik əsasında birləşən cümlələrdən biri get-gedə o biri cümlədən asılı olmuş və onu izah etmişdir. Beləliklə, budaq cümlə yaranmışdır. Bəzi

budaq cümlələr isə cümlə üzvlərindən birinin qrammatik cəhətdən inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu tip budaq cümlələr cümlə üzvlərinin genişlənmə və mürəkkəbləşməsi nəticəsində əmələ gəldiyi üçün cümlə üzvlərinə xas olan bütün cəhətləri özündə birləşdirir. Baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələr müxtəlifdir. Bu vasitələrə bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçi və ədatlar, modallıq vasitələrinin, qəlib və qarşılıq bildirən sözlər daxildir. Şifahi nitqdə budaq cümlə baş cümləyə daha çox intonasiya ilə bağlanır. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr olduqda da intonasiyadan istifadə olunur. Lakin heç bir başqa bağlayıcı vasitə olmadıqda intonasiyanın üzərinə daha çox yük düşür.

Baş cümlədə qəlib söz olmadıqda, budaq cümlənin növü intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşdirilir, budaq cümlə baş cümlədə doğan suala cavab verir. Yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə qrammatik mənanı yəni cümlənin tabeli yoxsa tabelsiz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Çünki cümlə mətndən asılı olaraq müxtəlif intonasiya ilə tələffüz oluna və müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. İntonasiya ilə yanaşı budaq cümlənin növünü aktualaşdırma yolu ilə müəyyən etmək olur. Baş cümlədə qəlib söz olduqda aktualaşmanı həmin söz əvvəlcədən şərtləndirdiyi kimi, budaq cümlənin növü də həmin sözün sintaktik vəzifəsi ilə müəyyənləşir. Qəlib söz hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, o, həmin üzvün adı ilə bağlı olan budaq cümləyə xidmət edir və budaq cümlə bu və ya digər bir üzvün genişlənməmiş, predikativlik qazanmış forması olduğundan genişləndirdiyi üzvün adı ilə adlandırılır. Eyni qəlib söz müxtəlif cümlə üzvü formalarında işlənməklə, sintaktik vəzifəsini dəyişməklə budaq cümlənin növünü də dəyişir.

“Mürəkkəb cümlələrin ilkin forması bağlayıcısız mürəkkəb cümlə olmuşdur, bunlar sonralar formalaşan tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin əsasını təşkil etmişdir.” (18, 137).

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr ən az iki cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən yaranır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sadə cümlələrdən, eyni zamanda tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri

yadımıza salsaq, bu fikrin təsdiqini tapmış oluruq. Bir cümlə tabeəddici olduğu üçün baş, digər cümlə tabe olduğu üçün budaq cümlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlənin müstəqilliyi nisbi müstəqillikdir.

Azərbaycan dilində baş cümlənin yeri tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini nəzərə aldıqda, müəyyən olur. O, nisbi əvəzliliklərlə düzələn hallarda budaq cümlədən sonra, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlədən qabaq, bəzi hallarda ondan sonra, şərt şəkli ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlədən sonra işlədilir. Üslubi tələblərdən asılı olaraq, adi qrammatik vəziyyətlər dəyişə bilər: baş cümlə budaq cümlə ilə yerlərini dəyişər, yaxud biri digərinin arasında işlədilər.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi də dilçiliyimizdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə, əsasən, 3 cür təsnif olunur:

1. Tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşuna görə təsnifi

2. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərin bağlanma qaydalarına görə təsnifi

3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi və ya budaq cümlələrin təsnifi

Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi dilçilikdə böyük mübahisələrə yol açıb. Budaq cümlənin növləri haqqında müxtəlif dilçilər fərqli fikirlər səsləndiriblər. Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növlərinə görə müəyyən edilir, yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində hansı budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab edilir. Budaq cümlənin növü tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərdə budaq cümlənin növü və miqdarı müxtəlif göstərilmişdir. Bəzi dövrlərdə Azərbaycan dilçiləri budaq cümlənin sayını 8, bəzi dövrlərdə 7, bəzi dövrlərdə 12-yə çatdırdılar.

1951-ci ildəki təsnif aşağıda göstəriləyi kimidir: Tamamlıq budaq cümləsi, Təyin budaq cümləsi, Mübtəda budaq cümləsi, Zərflik budaq cümləsi (Tərzi-hərəkət

budaq cümləsi, Zaman budaq cümləsi, Yer budaq cümləsi, Kəmiyyət budaq cümləsi, Səbəb budaq cümləsi, Məqsəd budaq cümləsi) Şərt budaq cümləsi, Müqayisə budaq cümləsi, Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi.

1952-ci ildə yuxarıdakı bölgüyə yenə dəyişikliklər edilir. Xəbər budaq cümləsi əlavə edilir, səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi bir yerdə verilir. Bu dövrdə dilçilikdə yeni bir addım atılır. Belə ki, əgər indiyə qədər ayrıca subyektli olan feli bağlama, qoşmalı feli sifət, məsdər tərkibləri də budaq cümlə kimi qəbul olunurdusa, 1952-ci ildən sonra bu prinsip sıradan çıxarılır və onlar cümlə üzvü hesab olunur. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrin növlərinə görə təsnifi yeni bir mərhələyə qədəm qoyur və bu hadisə dilçilikdə mübaligəsiz dönüş nöqtəsi hesab olunmalıdır. Bundan başqa Ə.Dəmirçizadə cümlələri iki böyük qrupa bölür: Çevrilmiş budaq cümlələr və Müstəqil budaq cümlələr. Ə.Dəmirçizadə mübtədə, təyin və nəticə budaq cümlələrini əlavə edir və budaq cümlələrin sayını 7-dən 10-a çatdırır. N.Z.Hacıyeva budaq cümlələrin sayını 15 növ göstərir və nisbi budaq cümlə növünü əlavə edir. N.Z.Hacıyevanın təqdim etdiyi budaq cümlə növünü Ə.Abdullayev qoşulma budaq cümləsi adlandırır.

Azərbaycan dilində ən tutarlı təsnifin biri akademik M.Ş.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. Akademik 14 növ budaq cümlə göstərir: 1. Mübtədə budaq cümləsi; 2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi; 6. Müqayisə budaq cümləsi; 7. Kəmiyyət budaq cümləsi; 8. Zaman budaq cümləsi; 9. Yer budaq cümləsi; 10. Səbəb budaq cümləsi budaq cümləsi; 11. Məqsəd budaq cümləsi; 12. Nəticə budaq cümləsi; 13. Şərt budaq cümləsi; 14. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

Dilçiliyimizdə budaq cümlələrin növü haqqında mübahisəli fikirlər olsa da, bu gün müasir Azərbaycan dilində budaq cümlələrin miqdarı 15-dir: 1. Mübtədə budaq cümləsi; 2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Zərflik budaq cümləsi (zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, tərzi-hərəkət budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi, nəticə budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi,

kəmiyyət budaq cümləsi, dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılaşdırma budaq cümləsi); 6. Qoşulma budaq cümləsi

Kiçik fərqli məqamları nəzərə almasaq, yuxarıda qeyd edilən bölgünü, demək olar ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrə aid etmək olar. Budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılı olur, lakin semantik cəhətdən belə asılılıq olmaya da bilər. Dilçilikdə tez-tez belə bir fikrə rast gəlinir ki, baş cümlə əsas mənanı, budaq cümlə isə ikinci dərəcəli mənanı ifadə edir. Amma baş və budaq cümlə bütöv bir fikri ifadə etməsinə xidmət etdiyindən, mənanın ağırlıq mərkəzi ya baş cümlə, ya da budaq cümlə tərəfdə ola bilər, ya da baş və budaq cümlənin arasında nisbətən bölünmüş ola bilər.

Budaq cümlə baş cümləyə xidmət etdiyindən, onun bir üzvünü izah etdiyindən, ya da ümumilikdə baş cümlənin məzmununa aid olduğundan tabeli mürəkkəb cümlələri bir özəkli və iki özəkli deyə iki qrupa bölmək olur. Bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin bir üzvü kimi özünü göstərir və baş cümlədə çatışmayan yaxud aydınlaşmağa ehtiyacı olan bir cümlə üzvünün əvəzinə işlənmiş olur. İki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr isə tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə asılılıq birtərəflidir. Baş cümlə budaq cümləyə nisbətən sərbəstdir. Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələ bilər, bəzən də budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gələ bilər. Budaq cümlə nisbi bitkin fikri ifadə edir və xəbəri şəxsə görə təsriflənən formada olmalıdır. Əksər dilçilər qəbul edirlər ki, cümlələrdən birinin baş cümlə adlandırılması, komponentlərindən birinin o birinə tabe olması xalis sintaktik hadisədir. Daha doğrusu, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, baş cümlənin tabeəddici olması heç də əsas məzmunun onda olması demək deyildir.

Akademik M.Ş.Şirəliyev haqlı olaraq göstərir ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birinin müstəqil, qeyri-əsaslı, digərinin isə qeyri-müstəqil və əsaslı kimi izah etmək də çox vaxt doğru olmur. Elə tabeli mürəkkəb cümlələr var ki, onun budaq

cümləsi baş cümləsinə nisbətən daha müstəqil və bitkin vəziyyətdədir. A.Q.Rudnev bu məsələyə münasibətini aşağıdakı nümunələri verməklə bildirir; (17,7)

Məlumdur ki, fillər bizim üçün qeyri-adi heyvandır.

Məlumdur ki, zəhmətsiz bal yeməzlər. (19, 323)

Bu nümunələrdən qənaətlənərək, cəsarətlə demək olar ki, mürəkkəb fikrin ifadəsində baş cümlələr budaq cümlələrsiz keçinə bilmir. Bu fikrə tənqidi yanaşanlar da vardır. Dilçi alimlərimizin bir qismi semantik məzmunun hansı tərəfdə olmasından asılı olmayaraq baş və budaq cümlə bölgüsünə sırf qrammatik mövqedən yanaşır və M.Ş.Şirəliyev A.Q.Rudnevin fikri ilə razılaşmır. Fikrimizcə, məsələyə baş və budaq cümlənin vahid kommunikativ zərurətin nəticəsi olması baxımından yanaşsaq, daha düzgün olar. Çünki hər iki komponent bir-biri ilə semantik-sintaktik bağlılığa malik vahid kommunikativ aktdır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Elə mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin əlamətlərini daşımaqdadır. Bu da təbiidir, çünki tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesizdən əmələ gəlmişdir. Əgər belə bir hal olmuşsa, o indi də davam edə bilər. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümləyə keçmə prosesinə *olub qurtarmış* bir proses kimi baxmaq düz olmaz, buna *davam edən* bir proses kimi yanaşmaq lazımdır. Deməli, dildə yeni yaranmaqda olan, hələ tam sabit bir vəziyyət almayan konstruksiyaların olmasına təbii baxmaq lazım gəlir.

1.2. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur təhlili.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyət qurmaq və fikir mübadiləsi aparmağa kömək etməkdir. Fikrin aydın və müfəssəl şəkildə ifadə edilməsi üçün dildə müxtəlif

vahidlərdən istifadə olunur. İngilis dilində də bu vahidlərin içərisində budaq cümlələr xüsusi yerə malikdir. İngilis dilində də budaq cümlələrin növləri demək olar ki, Azərbaycan dilinə xas budaq cümlələrin təsnifatıyla ümumilikdə üst-üstə düşür. Bu fəsildə yalnız zərf budaq cümləsinin bir növü olan səbəb budaq cümlələrindən (the adverbial clause of cause) bəhs edəcəyik.

İngilis dilində səbəb budaq cümləsi baş cümlə ilə birbaşa bağlı olur və əsas fikri izah edərək səbəbini açıqlayır. Why? sualına cavab verir. Səbəb budaq cümləsindəki hadisə baş cümlədə davam etmiş və ya sonlanmış olur. Baş və budaq cümlə müəyyən vahidlərlə bir-birinə bağlanır. İngilis dilində bir sıra tabelilik bağlayıcıları vardır ki, səbəb budaq cümləsi ilə baş cümləni əlaqələndirməyə xidmət edir: *because, since, as, in case, seeing (that), as long as, with, what with, in that and while* və s. Bağlayıcıların səbəb budaq cümləsinin strukturuna, semantikasına təsiri ilə bağlı növbəti fəsildə bəhs edəcəyik.

R.Kverk ingilis dilində səbəb budaq cümləsi və baş cümlə arasında iki əlaqə növünün mövcud olduğunu göstərir:

1. Vasitəsiz səbəb əlaqəsi (Direct reason relationships):

Bu əlaqələr dildə mövcud olan müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edirlər. Vasitəsiz səbəb əlaqəsi (Direct reason relationships) özlüyündə aşağıdakı mənə əlaqələrinə malikdir:

a) Səbəb-təsir (Cause and effect).

Nümunə əsasında, bu əlaqəni izah edək. Məsələn, *The roses are growing so well because I watered them* dedikdə, *Qızılgüllər yaxşı böyüyür, çünki mən onları suladım*. Burada güllərin yaxşı böyüməsinə səbəb mənim onları yaxşı sulamağımdır. Bu tip cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsində mövcud olan bitkinlikdən ziyadə, daha çox davam edən hərəkət, situasiya verilir. Aydındır ki, nəticə öncə gəlir, səbəb sonda işlənir. Qeyd etdiyimiz yarımqrupa daxil cümlələrin xəbəri feilin müxtəlif zamanında işləyə bilər.

Bu cür cümlələrə *the cause for/the reason that* kimi birləşmələri əlavə edib işlətmək etmək mümkündür:

The cause for the roses growing so well is that I watered them.

The reason that the roses are growing so well is that I watered them.

b) Səbəb-nəticə (Reason and consequence).

I watered the roses because they were dry. (Mən qızılgülləri suladım, çünki onlar quruyub). Bu cümlədə nəticə göz önündədir, hərəkət bitmişdir və hər iki hərəkət eyni (keçmiş) zamanda ifadə olunur.

c) Motivasiya-nəticə (Motivation and result).

Başlıqdan da aydın olduğu kimi nəticənin yaranmasına təkan verən əsas hərəkətverici qüvvə motivasiyadır. Bir növ motivasiya səbəb rolunda çıxış edir. Məsələn, *I watered the roses because my mum told me so. (Mən qızılgülləri suladım, çünki anam mənə dedi).*

d) Şərait və nəticə (Circumstance and consequence).

Vəziyyət, situasiya səbəb kimi çıxış edir və nəticəyə gətirib çıxardır. *Since the weather has improved, the game will be held as planned. (Hava yaxşılaşdığı üçün oyunlar planlandığı kimi keçiriləcək)*

2. Vasitəli səbəb əlaqəsi (Indirect reason relationship).

Bu qrupa daxil olan cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsi özünü hərəkət, yaxud situasiya daxilində deyil, hökm formasında göstərir. *Mary is your favourite cousin, because your parents told me so.*

Bəzən də bu tip cümlələrdə tabelilik bağlayıcısı *because* öz yerini *since* bağlayıcısına verə bilər və ya onu əvəz edə bilər:

Since your parents told me so, I can say that Mary is your favourite cousin. (46, 1040)

Yuxarıda səbəb-nəticə əlaqəsinin ingilis dilində müxtəlif mənə növlərinə toxunduq. Bunu da deməliyik ki, dilçilikdə və fəlsəfədə səbəb – kausalıq anlayışının məntiqi sonu nəticə hesab olunur və bu baxımdan aralarında qırılmaz bir əlaqə mövcuddur. “Həm səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, həm də nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr məhz mürəkkəb cümlənin eyni struktur-semantik növünün korelyatlarıdır. Baş cümlə səbəb bildirərsə, budaq cümlə nəticə, baş cümlə nəticə bildirərsə, budaq cümlə səbəb mənasını ifadə edir”. (16, s.104)

“Səbəb-nəticə əlaqələri universal əlaqənin bir növüdür. Səbəb (*lat. Causa*) deyəndə elə hadisə başa düşülür ki, onun fəaliyyəti başqa bir hadisəni meydana gətirir, dəyişdirir və öz arxasınca aparır; yaranan yeni hadisə isə nəticədir. Səbəb-nəticə arasındakı əlaqəni səbəbiyyət əlaqəsi də adlandırmaq olar. Bu əlaqə müəyyən qarşılıqlı təsire əsaslanır”. (10, s.132-133)

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, səbəb və nəticə əlaqələri bir-biri ilə kauzal implikasiya vasitəsilə bağlı olsa da, hər biri ayrıca dil hadisəsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi nəticə səbəbin genetik hərəkətinin yekunudur. Bu zaman səbəb – törədən hadisə, nəticə isə törənmiş hadisə hesab olunur. Zaman baxımından da öncə səbəb, daha sonra nəticə meydana çıxır və ingilis dilində bu tip budaq cümlələrin xəbəri feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunur. Əsasən də, feilin keçmiş zamanında baş verən hərəkətdən bəhs edilir. Məsələn,

Because everything looked different, I had no idea where to go.

Tabeli mürəkkəb cümlə daxilində həm baş, həm də budaq cümlənin xəbəri eyni zamanda ifadə olunsa, əksər hallarda nəticə səbəbi izləyir. Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərində xəbər müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunduqda belə, səbəb və nəticə mənalarının ardıcılığının şahidi oluruq. Məsələn, *He can not give a definite answer, because they took part long ago.* (16, s.105)

1.3. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur təhlili

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü olan səbəb budaq cümləsi Azərbaycan dilində də baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün səbəbini bildirib, *nə üçün, niyə, nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü* suallarına cavab olur. Bu cümlə növünün tərkibində işlənən *ona görə, o səbəbə, ondan ötrü, onun üçün* sözləri baş cümlənin bir üzvü kimi – səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış etdiyi üçün, bu zərfliyin mənasını dəqiqləşdirən budaq cümləsi də məhz səbəb budaq cümləsidir.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hadisənin (hərəkət və ya əlamətin) səbəbini bildirdiyi üçün konsept olmaq hüququnu qazanır. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi, səbəb zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin xəbərinə aid olub, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini müəyyənləşdirir. Səbəb məzmunu sintaktik bütövün sonunda “buna görə də” sözü ilə müəyyənləşir: *Dünən işdə deyildim, buna görə də ərizə yazmalıyam.*

Səbəb budaq cümlələri məzmununda səbəblə bağlı informasiyanı qoruyub mühafizə edir. Burada informasiya iki mənadan ibarət olur; birincisi səbəb, ikincisi nəticə bütöv şəkildə öz ifadəsini tapır. Həmin konstruksiyaların digər bir özəlliyi üslubi sintaktik variantlardan ibarət olmasıdır

Səbəb budaq cümləsi 30-cu illərdən bəri məktəb dərsliklərinin qrammatika kitablarında izah edilən budaq cümlələrdən biridir. 1933-1934-cü illərin məktəb dərsliklərinin qrammatika kitablarında “Səbəb budaq cümlələri” adlı sərəlvhə altında əsil budaq cümlə tiplərindən bəhs edildiyi kimi, səbəb zərfliyi vəzifəsi daşıyan tərkiblərdən də danışılmış və bunlar budaq cümlə hesab edilmişdir. Həmin dərslikdə deyilir: “Bu kimi budaq cümlələr baş cümlə ilə *çünki, üçün, ona görə ki, ondan ötrü ki*, bağlayıcı və tərkibləri və habelə *-dan, -dən* şəkilçiləri vasitəsi ilə bağlanır”. (2, 285)

Aydındır ki, yuxarıda qeyd edilən *çünki* nitq hissəsi kimi qoşmadır və onu bağlayıcı, yaxud tərkib kimi vermək yanlışdır. Buna baxmayaraq elmi ədəbiyyatlarda üçün, ötrü qoşmaları ilə yanaşı *-dan²* şəkilçisinin də səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitə kimi verildiyini müşahidə etmək mümkündür.

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında zərflik konstruksiyalarının səbəb-məqsəd əlaqəli mürəkkəb cümlə komponentləri subordinativ və koordinativ tabeliyinə görə seçilir. Bu tip mürəkkəb cümlələrin semantik quruluşundakı əsas oxşar cəhət isə yaxın semantik-funksional “səbəb-məqsəd əlaqələri”ni bildirməsindən ibarətdir. Belə ki, hadisə və predmetlərin arasındakı səbəb-məqsəd əlaqələrinin dildəki mürəkkəb işarəsi kimi özünü göstərən həmin mürəkkəb cümlə xüsusi-mürəkkəb quruluşda bir yarım sistem təşkil edir. Məhz buna görə də 1952-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində “Səbəb budaq cümləsi” bəhsi “Məqsəd budaq cümləsi” bəhsi ilə

birləşdirilmiş və xəbəri şəxslı formada olan sintaktik vahidlər budaq cümləsi hesab edilmişdir.

Səbəb budaq cümləsinin tədqiqində düzgün istiqamət də elə məhz bu dövrdən başlamışdır. Ancaq uzun müddət məktəb qrammatikasında və digər dilçilik ədəbiyyatında səbəb budaq cümləsinin məqsəd budaq cümləsi ilə birləşdirilməsi də özünü doğrultmamışdır. Çünki göstərilən asılı komponentlər arasında zahirən müəyyən oxşarlıq olsa da, məzmunun ifadəsinə görə müxtəlif mürəkkəb cümlə komponentləridir. Belə ki, səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş və ya hərəkətin səbəbini bildirir və *niyə? nə üçün? nə səbəbə?* suallarına cavab verir. Məqsəd budaq cümləsi isə baş cümlədəki iş və ya hərəkətin məqsədini bildirir və *niyə? nədən ötrü? nə məqsədə?* suallarına cavab verir. Bundan başqa, səbəb budaq cümləsinin ifadə etdiyi hadisə, hərəkət səbəb bildirdiyi üçün baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məqsəd budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş isə baş cümlədəki işdən sonraya aid olur, bir məqsəd kimi qarşıda durur. (19, s.186)

Qasım Həsənov müəllifi olduğu “Azərbaycan dili” kitabında səbəb və məqsəd budaq cümlələrini birlikdə götürərək, belə tərif vermişdir: Səbəb-məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin, əlamətin meydana çıxma səbəbini və ya məqsədini bildirir”. (13, s.153)

Həmçinin bunu da qeyd etməliyik ki, səbəb və nəticə budaq cümlələri arasında da çox incə fərq vardır. Ümumiyyətlə, istənilən səbəb məzmununun nəticəsi vardır, bu da o deməkdir ki, səbəb-nəticə əlaqəsi eyni zamanda mövcud olur. Belə ki, əgər budaq cümlə səbəb bildirirsə, səbəb budaq cümləsi hesab olunur. Budaq cümlə nəticə məzmunu daşıyarsa, nəticə budaq cümləsi meydana çıxır.

Bu barədə Əlövsət Abdullayev yazır: “Səbəb budaq cümləsi bölməsində verilən misalların hamısında əvvəlcə budaq cümləni, sonra *bu səbəbdən* və ya *buna görə* sözlərini, onun dalınca isə baş cümləni işlətsək, məna pozulmaz və nəticə budaq cümlələri alınar”. (2, s.287)

Səbəb məqsəd və nəticədən ayrılmazdır. Bu ayrılmazlığın bir sıra əlamətlərini göstərə bilərik:

1. Dildə səbəb-nəticə təsəvvürünün yaranması prosesinin ambivalentliyi: bu prosesdə emosional sfera meydana gəlir, intellektual mühit verballaşır, kristallaşır.
2. Qeyri-spontanlıq səbəb-nəticə təsəvvürünün yaranmasının tamamlayıcı əlaməti kimi çıxış edir.
3. Bu prosesdə zaman planının mümkünlüyü, distansiyanın təyini, subyektlərarası əlaqə mühüm rola malikdir.
4. Subyektin psixoloji, intim sferasının daxili mənsubluğu vardır.
5. Səbəbin prinsipial mümkünlüyü, nəticə ilə sona çatması mütləqdir.
6. Bu semantikada həyatın dəyər aspektlərinin əlaqələndirilməsi və müqayisə edilməsi göstərilir (25, s.33).

Səbəb budaq cümlələri Azərbaycan dilində müxtəlif konstruksiyalarda çıxış edir. Həmin konstruksiyalardan biri aşağıdakı kimidir: Baş cümlə öndə gəlir və tərkibində sual əvəzliyi işlənir: *Səndən necə razı qalaydım ki, bütün arzularımı puç edibsən.*

Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin prepozitiv budaq cümləli növlərində, adətən, budaq cümlədə sual əvəzliyi, baş cümlədə isə bunun qarşılığı olaraq, müvafiq işarə əvəzliyi işlənir: *Necə tapşırmışdın, elə yığmışam.* Bu növ konstruksiyalarda budaq cümlənin növü postpozitiv baş cümlədəki işarə əvəzliyinin sintaktik funksiyası ilə müəyyənləşir.

Haqqında danışılan səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə vəziyyət başqa şəkildədir. Əvvəla, onlarda baş cümlə əvvəldə gəlir. İkincisi, baş cümlədəki sual əvəzliyi komponentləri bağlamağa xidmət etmir və buna görə də budaq cümlədə qarşılıq kimi işarə əvəzliyinin işlənməsi tələb olunmur.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, baş cümlədə işlənən sual əvəzliyi müxtəlif olsa da, onlar funksional baxımdan bir-birinə yaxın, çox vaxt isə eyni olur, onların müxtəlifliyi daha çox üslubi səciyyə daşıyır. Bu konstruksiyalarda sual əvəzliyi baş cümləyə ritorik məzmun verir, daha doğrusu, təsdiqləyici hökmü formalaşdırır.

Baş cümlədəki sual əvəzliyi kəmiyyət etibarilə məhdud xarakter daşırsa da, həmin tip konstruksiyalar Azərbaycan dilində kifayət qədər işləkliyə malikdir. Baş cümlədəki sual əvəzliyinə görə onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- a) Baş cümlədə necə əvəzliyi işlənir. Məsələn, *Necə təsəlli tapaq ki, uşaqlarımız hələ də gəlib çıxmamışdır. Necə qayıdaydım ki, yol qardan görünməz olmuşdu.*
- b) Baş cümlədə kim əvəzliyi ismin müxtəlif hallarında işlənir. Məsələn, *Dərdini kimə söyləsin ki, heç kim onu dinləmək istəmir. Kimdən kömək alaydım ki, heç kim qalmamışdı.*
- c) Baş cümlədə hara əvəzliyi ismin bu və ya digər halında işlənir. Məsələn, *Qorxunu da haradan biləydilər ki, gündüz axşama kimi Ayatla dünyanın ən gözəl oyununu oynayırdılar.*
- d) Bəzən hətta iki müxtəlif sual əvəzliyi işlənir. Məsələn, *Yazıq kəndli haradan, necə ödəsin ki, torpağın üstünü biçib, altına su buraxdırmasın.*

Azərbaycan dilində bəzən baş cümlə ismi xəbərlə ifadə olunduqda səbəb budaq cümləsi hal-hərəkətin yox, hökmün səbəbini bildirir. Məsələn, *Baharın bu günü ona görə gözəldir ki, zəhmətkeşləri birliyə, həm də mübariz birliyə çağırır.*

Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləsinin müxtəlif tipləri fərqləndirilir. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci tip – baş cümlə öncə, budaq cümlə sonra gəlir. Bu tip səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin komponentləri müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Bu vasitələr aşağıdakılardır:

- Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək *çünki* bağlayıcısı ilə bağlanır: *Bir də bura gəlməyə ixtiyarın yoxdur, çünki səni övladlıqdan çıxarmışam. Deyə bilməz, çünki o malının əlindən çıxmasından qorxur.*
- Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və bir-birinə *ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır: *Mən bura gəlmişəm, ondan ötrü ki, məni bağışlayasan. Milisioner Səfər indi də uşağa belə ad qoymaqlarına peşman deyildi, ona görə ki, ad adamı bəzəmir. (53, 10) Mən qırqovulu xoşlayıram, ona görə ki, gözəldir.*

- Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və *ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır. Bu zaman baş cümlənin daxilində *ona görə, ondan ötrü* qəlib sözləri verilə bilər: *Mirzoppa da elə ona görə Mirzoppaydı ki, bu yerdə adamı yandırıb-yaxardı. (53, s.17) Zübeydə ona görə uşağa bu adı qoymağa razılıq verdi ki, bilirdi əri heç vaxt naçalnik olmayacaq (53, s.10). Qəribəlik elə ona görə qəribəlikdi ki, səbəbi məlum deyil (53, s.6).*

Qeyd. Qəlib sözlərdən *ondan ötrü, ona görə, o səbəbə* baş cümlənin istənilən yerində işləyə bilər, onların yeri sərbəstdir.

- Baş cümlə daxilində o səbəbə, o səbəbədən, bu səbəbə kimi qəlib sözləri işlənir və baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birinə *ki* bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır: *O səbəbə gəlmədi ki, bu görüşə hazır deyildi. Mən sənə bu sözləri o səbəbə deyirəm ki, işin nə yerdə olduğunu biləsən.*
- Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələrək bir-birinə *ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır və baş cümlə bağlayıcı ilə birlikdə tələffüz edilir: *Ana sevinirdi ona görə ki, balası sağ-salamat qayıtmışdı. İclasdakılarla razılaşmırdı ondan ötrü ki, çox dürüst adam idi.* Bir sıra hallarda isə bağlayıcı budaq cümlədən müstəqil şəkildə işlənir və tələffüz olunur. Bu zaman *ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki* bağlayıcısı ilə baş cümlə arasında fasilə olmalıdır: *Bu gün də gəlmədi, ondan ötrü ki, şəhərdə işlərini bitirə bilməmişdi.*
- Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək *ona ki* bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. Baş cümlədən sonra *niyə? nə üçün? nə səbəbə?* sualları meydana çıxır (14, s.331).

İkinci tip – səbəb budaq cümlələrində budaq cümlə birinci, baş cümlə isə sonda gəlir. Bu zaman budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı vasitəsilə bağlanır: *Əziz balam, sən ki məni belə ucaltmışdın, sağ ol.*

Səbəb budaq cümlələrinin sonuncu tipində səbəb və nəticə düzgün formada sıralanır. Yəni, öncə səbəb, daha sonra nəticə gəlir. Bu cür budaq cümlələrdə səbəbin öncə, nəticənin sonda gəlməsində budaq cümlədə *necə, elə* sözləri, *-sa²* şəkilçisi və *ki* bağlayıcısı işlənir: *Gör oranın yeməkləri necə ləzzətlidirsə, onlar qayıtmaq istəməzlər.*

Bəzən ikinci tipdə budaq cümlədə nə bağlayıcı sözü və budaq cümlənin sonunda *sa²* şəkilçisi işlənə bilər. Məsələn, *Bilmirəm nə günahı vardırısa, səni görən kimi qaçıb girdi donuzluğa.* (22, s.331)

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan ilki və ən əsası budur ki, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə onun məntiqi davamı olaraq həmin səbəb əsasında meydana çıxan nəticəni ifadə etməlidir.

Səbəb budaq cümləli mürəkkəb cümlələrinin predikativ mərkəzi daha çox feilin xəbər şəkli və onun digər formaları ilə, eləcə də adlarla ifadə olunur.

Bu tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənən qəlib sözlərinin – *ona görə, onda ötrü, o səbəbə* və s. yeri cümlə daxilində sərbəstdir.

Ona görə, ondan ötrü, o səbəbə, bu səbəbə sözləri baş və budaq cümlə arasında ki bağlayıcı ilə birləşərək, gah baş, gah da budaq cümlə ilə birlikdə tələffüz olunur. Baş cümlə ilə birlikdə tələffüz edildikdə *ki* bağlayıcısından sonra, budaq cümlə ilə tələffüz edildikdə *ona görə...* sözlərindən əvvəl vergül qoyulur. Baş cümlə ilə birlikdə tələffüz edildikdə cümlədə emosionallıq bir qədər artır, lakin *ona görə ki, ondan ötrü ki* tipli sözlər yenə də qəlib sözə (*ona görə, ondan ötrü*) və bağlayıcıya (*ki*) ayrılır. (14, s.377-378)

Bu bağlayıcıların baş və budaq cümləni bağlayan vasitə kimi xüsusiyyətlərinə isə növbəti fəsildə toxunacağıq.

1.4.İngilis dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr

İngilis dilində baş və budaq cümləni bir-birinə bağlayan vasitələr arasında tabelilik intonasiyası və tabelilik bağlayıcısı xüsusi rola malikdir. Öncəliklə qeyd etməliyik ki, ingilis dili də bütün dillər kimi dövrlər üzrə uzun müddətli və böyük təkamül prosesi keçmişdir. Hər bir dilin bir çox yarusu, aspekti illər keçdikcə dəyişir. Ancaq dəyişməyən bir məsələ varsa, o da dildəki intonasiyadır. İngilis dili ilə eyni qəbildən olan dillərdə də intonasiya sözləri fərqləndirməyə deyil, müxtəlif qrammatik və kommunikativ tipli cümlələri fərqləndirməyə xidmət edir. İntonasiya nə deməyimizdən çox, necə deməyimizlə bağlı bir anlayış kimi çıxış edir. Hər bir dilin

özünəməxsus intonasiyası vardır. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitə intonasiyadır. Əgər mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri başqa vasitələrlə əlaqələndirilibsə, burada intonasiya da müəyyən qədər rol oynayır. Lakin mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa heç bir vasitə olmadıqda, burada əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür.

İntonasiya yalnız cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət etmir. Həmçinin fikrin, mənanın doğru, düzgün çatdırılmasında mühüm rola malik bir vasitədir. Mənanın çatdırılmasında intonasiya mühüm rol oynadığına görə, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında intonasiya-məna tamlığına, bütövlüyünə diqqət yetirmək çox vacibdir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, mürəkkəb cümlənin formalaşmasında intonasiya – məna tamlığı, bütövlüyü mühüm əhəmiyyətə malik qrammatik vasitə rolunu oynayır. Buna görə də, mürəkkəb cümləni müəyyənləşdirdikdə onun komponentlərinin intonasiya – məna cəhətdən birləşməsinə diqqət etmək gərəkdir. Sadə cümlələrin intonasiya və məna baxımdan bütöv – tam halda birləşməsindən mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. Mürəkkəb cümləni formalaşdıran sadə cümlələr ayrılıqda sadə cümlələrə oxşasa da, mürəkkəb cümlə daxilində öz müstəqilliklərini qoruya bilmir və eyni zamanda onlar intonasiya baxımdan bitmir. Vahid intonasiya və vahid məna altında birləşməyən sadə cümlələr mürəkkəb cümlə əmələ gətirə bilmir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb cümləni formalaşdırmaq üçün sadə cümlələrin vahid intonasiya və məna altında birləşməsi gərəkdir, əgər belə olmazsa, o zaman sadə cümlələr intonasiya və mənalarına görə fərqlənəcəklər, nəticə etibarilə mürəkkəb cümlənin formalaşması üçün zəmin yaranmayacaqdır.

Heç bir bağlayıcı vasitə olmadan yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə qrammatik mənanı müəyyən etmək çox çətin olur. Yəni cümlənin tabelsiz, yaxud tabeli olduğunu müəyyən etmək çətinləşir, hətta mümkün olmur. Səbəb odur ki, cümlə kontekstə uyğun olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. İngilis dilində heç bir bağlayıcı vasitə olmadan, intonasiya ilə bağlanan bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Lakin səbəb budaq cümləsi tabelilik intonasiyası tabelilik bağlayıcısı ilə birlikdə müşahidə edilir. Əsasən şifahi nitqdə xüsusi rola malik olan intonasiya tabeli

mürəkkəb cümlə kimi səbəb budaq cümləsinin yaranmasında aydın məsələdir ki, xüsusi iştirak edir. Bu da o deməkdir ki, səbəb budaq cümləsinin yazılı nitqdə ayırd edilməsində və səbəb məna yükünün, məzmunun ifadəsində səbəb tabelilik bağlayıcıları mütləq şəkildə verilməlidir. İngilis dilində səbəb məzmunu ifadə edən bağlayıcılar müxtəlifdir və G.Zeynallı geniş şəkildə onları doktorluq dissertasiyasında göstərmişdir: *because, as, since, inasmuch as, while, on the ground that, seeing that, considering that, for the reason that, owing to the fact that, in that, now that, more by token, due to the fact that, because of the fact that, by virtue of the fact that, in the light of the fact that, in view of the fact that, on account of the fact that* və s. (24, s.8)

Nümunə üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

The film is unusual in that there are only four actors in it. Clara and I have quite an easy life, inasmuch as neither of us has to work too hard but we earn quite a lot of money. We won't be able to come because of the bad weather. She was unable to run due to a leg injury. We have less money to spent owing to budget cuts. She was looking all better for her stay in hospital. With so many people ill, I've decided to cancel the meeting.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki səbəb budaq cümləsinə baş cümləyə bağlayan morfoloji vasitələr bağlayıcılardır. Lakin tabelilik bağlayıcılarının bir növü olan səbəb bağlayıcıları qrammatik baxımdan tək-cə mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamağa xidmət etmir. Səbəb məzmununun mürəkkəb cümlə daxilində tabelilik bağlayıcısı ilə ifadəsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu bağlayıcılar səbəb budaq cümləsində səbəb məna çaları yaradırlar. Bu baxımdan səbəb bağlayıcılarının ingilis dilində yerinə yetirdikləri funksiyaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Səbəb bağlayıcılarının ilk vəzifəsi, digər tabeli bağlayıcılar kimi (səbəb) budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqdır.
2. Səbəb bağlayıcılarının digər vəzifəsi mətnin komponentləri arasında əlaqə yarada bilməkdir.
3. Səbəb bildiren bağlayıcılar özlüyündə səbəb məzmununu daşdığı üçün, siktaktik vahiddə də o mənanı ifadə etməyə xidmət edir.

Həmin bağlayıcılar biri digərinə səbəb olan və səbəbə görə də biri başqasına tabe olan iki cümlə arasında işlənir, onları bir-birinə bağlayır. İngilis dilində səbəb konsepti səbəb budaq cümləsi ilə ifadə olunur. Bu budaq cümlənin başlıca cəhətlərindən biri, bir qayda olaraq, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni bildirməsidir. Yəni, həmin budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini ifadə edir. Ya baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi-səbəb zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir, yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin xəbərinə aid olub, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini müəyyənləşdirir.

İngilis dilində səbəb budaq cümləsinin komponentləri arasında əlaqə yaradan səbəb bağlayıcıları arasında ən çox istifadə olunanlar aşağıdakılardır: *because (çünkü), as (görə, belə ki), for (ona görə ki), since (madam ki), for the reason that (buna görə), for fear that (buna görə), now that (bir halda ki), on the ground that (buna görə), seeing that (buna görə)*

Nümunələrə nəzər salaq: *I`m afraid we don`t stock refills for pens like yours because there`s little demand for them. Jim`s trying to find a place of his own because he wants to feel independent. Since he was going to be living in Sweden for some time, he thought he should read something about the country. We could go and visit Sue, seeing that we have to drive past her house anyway. As it was getting late, I decided I should go home. We must begin planning now, for the future may bring unexpected changes. She got a parking ticket because she parked illegally. As it was so sunny, he walked to the park. I listen to classical music because it sounds beautiful.*

M.Svon *as, because, since* və *for* bağlayıcılarının işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərir. Hər dörd bağlayıcı müəyyən bir səbəbi göstərmək üçün işlədilir.

As və *since* dinləyici və oxucuya artıq məlum olan səbəbi və həmin səbəbin cümlədə o qədər də vacib olmadığını bildirmək üçün işlənir və adətən cümlənin əvvəlində gəlir:

As it`s raining again, so we`ll have to stay at home.

Since she had not paid her bill her electricity was cut off.

As və *since* bağlayıcılı budaq cümlələr nisbətən rəsmi xarakter daşıyır, danışıq dilində isə həmin fikir daha çox *so* bağlayıcısı ilə ifadə edilir.

Because bağlayıcısı səbəbi daha qabarıq nəzərə çatdırır və əksər hallarda dinləyiciyə və oxucuya məlum olmayan yeni informasiya vermək üçün işlədilir.

Göstərilən səbəb cümlənin vacib hissəsi olduqda, *because* bağlayıcılı budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir:

Why am I leaving? I am leaving because I am fed up!

Bəzən *because* bağlayıcılı budaq cümlə ayrıca da işləyə bilər:

Why are you laughing? Because you look so funny!

Burada *as* və *since* bağlayıcılarını işlətmək olmaz. “Səbəb əlaqəsi bildirən bağlayıcıların özünəməxsus xüsusiyyətləri və işlənmə məqamlarının olmasına baxmayaraq bəzən *as*, *since*, *because* bağlayıcılarının eyni mövqedə bir-birini əvəzləməsi hallarına da rast gəlirik. Məsələn,

/ They had to stop the car there as / because / since the heavy snowfall blocked the roads // (24, s.39)

İngilis dilində kauzal münasibətlərinin əsas bağlayıcısı kimi “because” çıxış edir. Onun səbəb-nəticə münasibətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etməsini həm onun öz forması, həm də səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənmə tezliyi, habelə onun cümlədə kauzal münasibətlərin bütöv bir cərgəsini verməsi göstərir. “Because” bağlayıcısı baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya hadisənin birbaşa səbəbini işarə edir. Bu bağlayıcı yalnız səbəb deyil, həm də mühakimə üçün əsası (argument) ifadə edə bilər. (24, s.35)

G.Zeynallı *because* bağlayıcısı ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Səbəb budaq cümləsi danışanın xüsusi qeyd etdiyi və tez-tez kontekstdən məlum olan (və ya təxmin edilən, lakin deyilməmiş) baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir. Səbəbin qarşılaşdırma xarakteri budaq cümlənin emfatik gücünü şərtləndirir, onun baş cümlə ilə əlaqəsini gücləndirir. Məsələn,

/ I don't think I'll go to the party after all, actually... Because I'm feeling a bit tired // (24, s.35)

Müəllif göstərir ki, cümlədə danışan tərəfindən bir səbəbin başqa səbəblə qarşılaşdırılması bütün hallarda yer almır. Bununla belə, qeyd edilən cümlə tiplərində danışan tərəfindən verilən məlumatın ifadə etdiyi səbəb xüsusilə vurğulanır, bu münasibət baş və budaq cümlənin birləşməsində təzahürünü tapır.

2. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin danışanın da əsas hesab etdiyi səbəbi bildirir. Nəticəyə qədər bu səbəb məlum deyil, lakin danışan bu səbəbi xüsusi vurğulamır və onu başqa səbəbə qarşı qoymur. Məsələn,

/ If Rosaleen had ever visited our house for dinner, she`d probably have started building a wall around us, because none of us eats crabs // (24, s.36)

Səbəb-nəticə əlaqəsinin bu cür xarakteri budaq və baş cümlənin birləşmə dərəcəsində və müvafiq olaraq, bütün mürəkkəb cümlənin intonasiyaya görə üzvlənməsində öz əksini tapır. Belə ki, bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər arasında fasiləyə rast gəlinir. Yazıda “because” bağlayıcısından əvvəl adətən vergül qoyulur. Lakin ingilis dilində baş və budaq cümlələr arasında vergül qoyulmasına müntəzəm ardıcılıqla əməl olunmur, əksər hallarda vergül olmur. Belə cümlələri keçid halı kimi başa düşmək olar. Məsələn,

I have done my share of the work, and this death-sentence is the proof that I have done it thoroughly. They kill me because they are afraid of me; and what more can any man`s heart desire (24, s.36).

For bağlayıcısı da yeni informasiya vermək üçün işlənir, lakin onun göstərdiyi səbəb gecikmiş izahat və ya fikir kimi başa düşülür. Belə halda *for* bağlayıcılı cümlə əvvəldə gəlmir və ayrılıqda işlənə bilməz. Onun bu cür işlənməsi rəsmi yazı üslubuna xasdır.

I decided to stop and have lunch for I was feeling hungry. (12, s.73-74)

Qeyd üçün deyək ki, *for* bağlayıcısı elmi ədəbiyyatlarda həm tabeli mürəkkəb cümlələr arasında səbəb əlaqəsi yaratmağa, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmağa xidmət etdiyi göstərilir. Bu zaman dilçilər arasında fikir ayrılığı yaranır. Bir qisim tədqiqatçı qeyd edilən fikrə qarşı çıxaraq, *for* bağlayıcısının tək-cə həm səbəb, həm də nəticə ifadə edə bilməsini qəbul etmir.

1.5. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr

Ümumilikdə tabeli mürəkkəb cümlələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, baş və budaq cümləni bir-birinə bağlayan komponentlər arasında müxtəliflik mövcuddur. Bu müxtəliflikləri nəzərə alaraq Əlövsət Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlələri budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrə əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr – Bu zaman baş və budaq cümlə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə bir-birinə bağlanır. Komponentləri bağlayıcı ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə, əsasən, mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, səbəb, məqsəd, tərz-i-hərəkət, müqayisə, dərəcə, şərt, nəticə, qarşılaşdırma, qoşulma budaq cümlələri daxildir. Komponentləri bağlayıcı sözlərlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrə isə, mübtəda, tamamlıq, təyin, zaman, yer, kəmiyyət, qismən də xəbər və tərz-i-hərəkət budaq cümlələri daxildir.
2. Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr – Baş və budaq cümlə ədatlarla bağlansa, belə tabeli mürəkkəb cümlələr sintetik tipli hesab olunur. Ədat dedikdə burada şəkilçiləşmiş ədatlar nəzərdə tutulur. Bu qrupa şərt və qarşılaşdırma, bəzən də zaman budaq cümlələri aid edilir.
3. Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr – Adından da bəlli olduğu kimi buraya həm analitik (bağlayıcı və bağlayıcı söz), həm də sintetik (ədat) tipin xüsusiyyətlərini daşıyan tabeli mürəkkəb cümlələr daxil edilir. (2, s.152-153)

Həmçinin Ə.Abdullayev bu bölgüdən sonra qeyd edir: “O tabeli mürəkkəb cümlədə ki, bağlayıcı söz iştirak edir, orada eyni zamanda çox vaxt şəkilçiləşmiş –sa² ədatı da işlədilir. Bağlayıcı ilə bağlanan tipə nisbətən belə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında daha möhkəm bağlılıq vardır. Bağlayıcı və ədatla bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə, xüsusən şərt budaq cümləsi iştirak edən cümlələrdə bağlayıcının işlədilib-ışlədilməməsi könüllüdür. Şərt budaq cümləsində şərt şəkli olduğu halda *əgər* və ya *hərgah* bağlayıcısının işlədilməsi şərt mənasını qüvvətləndirir, lakin bağlayıcı olmadan da şərt mənası ifadə olunur. (Müqayisə et: geciksən, uduzarsan; əgər geciksən, uduzarsan; hərgah, geciksən, uduzarsan). (2, s.153)

Bütün bu əlaqə vasitələri ilə yanaşı Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında intonasiyanın roluna da diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, nümunələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan dilində də ingilis dilində olduğu kimi səbəb budaq cümləsi tabelilik intonasiyası və tabelilik bağlayıcısı vasitəsilə yaranır. Bağlayıcı olmadan yalnız tabelilik əlaqəsi ilə səbəb məzmunu ifadə etmək halı demək olar ki, yoxdur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələrə görə də növləri vardır. Bu baxımdan səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələrə görə aşağıdakı növlərini göstərə bilərik:

1. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir, *çünki bağlayıcısı* və *tabelilik intonasiyası* ilə bağlanır. *Çünki* bağlayıcısının qrammatik semantikasında səbəb mənası vardır, buna görə də bu tip mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində əlavə qəlib söz olmur. Bu model əsasında formalaşan səbəb budaq cümlələrinə nümunələr əsasında nəzər yetirək:

Bu sükut uzun sürə bilməyəcəkdi, çünki onların sevgisi ilə, bundan doğan və doğmalı olan nəticələr ilə maraqlananlar vardı. (54, .s.331) Fatma Rübabənin gözəlliyinə sevindi, çünki o, qız üçün gözəlliyi şərt sayan analardan idi. (54, s.296) Rübabə bu mübahisələrdə qətiyyət göstərsə də, aciz qalırdı; çünki kəndi görməmişdi, gəzməmişdi. (54, s.291) Müdirin də, başqa təşkilatların da bizə ümid bəsləməyə əsası, həm də möhkəm əsası var idi, çünki biz, bu il pedaqoji təhsili bitirən cavanlar odlu həvəs və uca bir ideal ilə kəndlərə gedirdik. (54, s.149) - Soruşmağa da ixtiyarları var, çünki xalq qız böyüdü, özü də tərifi bir qız! (54, s.143)

Qeyd üçün deyək ki, bəzən *çünki* bağlayıcısı ixtisar olunsa da, bu zaman asanlıqla təsəvvür edilə bilər və bağlayıcı vasitə kimi yalnız intonasiya iştirak edir.

2. Baş cümlə öncə, budaq cümlə sonda gəlir və komponentlər *ona görə ki bağlayıcısı* və *tabelilik intonasiyası* ilə bağlanır.

Təəccüblü göründü ona görə ki, belə xahişlər bizdə az olur. (54, s.168) İştirak edir, ona görə ki, siz, lap siz özünüz dekanata göstərib zəmanət vermişiniz ki, bu zirək qızıdır. (54, s.172) Səndən incimişəm, incimişəm ona görə ki, gəlib yoxlamırsan, kömək eləmirsən. (54, s.347)

Bəzən bu forma fərqli şəkildə özünü göstərə bilər. Yəni, *ona görə ki* bağlayıcısı iki qismə ayrılır, bu zaman *ona görə* baş cümlənin daxilində (ən azı xəbərdən qabaq), *ki* bağlayıcısı isə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında işlənir: *Ona görə inanmağım gəlmir ki, belə bir "görməmişliyi",ya "şöhrətpərəstliyi" Mürsələ yaraşdıra bilmirəm. (54, s.114) Ona görə qovurdular ki, gəlib-getməyinin vaxtı yox idi. (54,s.133) Ona görə razı deyildi ki, Nəcibə daha uşaq deyil ki, məktəb paltarı ilə kifayətlənə idi. (54, s.140)*

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və komponentlər *ondan ötrü ki* bağlayıcısı və tabelilik intonasiyası ilə bağlanır. Nümunələrə nəzər yetirdikdə *ondan ötrü ki* bağlayıcısının da *ona görə ki* bağlayıcısı kimi ayrılıqda işləmə bildiyinin şahidi olur. Eyni ilə, bu bağlayıcının ilkin hissəsi (*ondan ötrü*) baş cümlənin tərkibində qalır, *ki* bağlayıcısı isə baş və budaq cümlə arasında işlənir:

Məhəmmədali ondan ötrü pul göndərə bilmirdi ki, xərci çox idi, xərci də ondan ötrü çox idi ki, ... burada bir dul arvad siğə eləmişdi. (2, s.290)

Ə.Z.Abdullayev qeyd edir ki, az da olsa, elə mürəkkəb cümlələr də işlədilir ki, onun baş cümləsində onun üçün, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında *ki* iştirak edir. Məsələn, *Onun üçün soruşuram ki, Azərneft Qara daşlarda kəşfiyyat buruğu saldırmaq istəyir. Bəzi baş cümlələrdə isə o səbəbə sözləri iştirak edir. Məsələn, Rus həkimi bunlara o səbəbə deyirlərdi ki, bunlar rusiyada və bəlkə, Avropada məhsul tapmışlar idi. (2, s.290)*

3. Baş cümlə öncə, budaq cümlə isə sonda gəlir, komponentlər *ki bağlayıcısı* və *tabelilik intonasiyası* ilə bağlanır. Məsələn,

Özüm özümdən xəcalət çəkdim ki, kişi mənə zorla kömək edir.

4. Budaq cümlə öncə, baş cümlə sonda gəlir və budaq cümlənin daxilində hər hansı bir üzvdən sonra *ki* ədatı işlədilir və budaq cümlə baş cümlə tabelilik intonasiyası ilə bağlanır. Məsələn,

Oğul, sən ki məni bu cür ucaltmışdın, çox sağ ol...

5. Budaq cümlə öncə, baş cümlə sonda gəlir və komponentlər –*sa²* ədatı ilə bağlanır. Məsələn, *O, birdən nə düşündü, sağ əlini hirslə havada çırpıb sürətlə körpüdən uzaqlaşdı. Bu zaman necə və nə bağlayıcı sözləri də işləmə*

bilər. *Eşqin atəşi Samiri necə yandırmışdısa, deyilənlər onun qulağına girmədi.*

Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (III cild) kitabında göstərilir: “Səbəb budaq cümləsi baş cümləyə yalnız tabeli bağlayıcılarla bağlanır. Ona görə də müasir dilimizdə səbəb budaq cümləsinin ancaq analitik tipi işlənir”. (21, s.410)

Lakin bu nəşrdə komponentləri $-sa^2$ ədatı ilə bağlanan səbəb budaq cümlələri nəzərə alınmamışdır. Aydın olduğu kimi, səbəb budaq cümləsinin analitik tipi ilə yanaşı, həm də sintetik və analitik-sintetik tipləri mövcuddur.

II FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB

CÜMLƏLƏRİN FUNKSIONAL SEMANTİK TƏHLİLİ

2.1. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili

Dilçilikdə mürəkkəb cümlənin tədqiqi, əsasən, üç istiqamətdə aparılır:

-Məntiqi yaxud semantik (F.İ.Buslayev, M.V.Donetskaya və s.). Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin bütöv cümlə formasında ifadə edilmiş üzvü şəklində nəzərdən keçirilir. Məsələn, qeyd edilirdi ki, səbəb-nəticə ifadə edən tabeli mürəkkəb cümlələr öz tərkiblərində səbəb budaq cümləsinə malikdir. (24, s.16)

-Formal-qrammatik (A.M.Peşkovski və s.). Bu zaman mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bir-birinə bağlanma vasitəsinə görə təsnifi əsas götürülür (bağlayıcılı və bağlayıcı sözlü).

-Struktur-semantik (N.S.Pospelov, V.A.V.A.Beloşapkova və s.). Bu istiqamətdə tədqiqatçılar struktur və semantik meyarları birləşdirərək baş və budaq cümlə arasındakı əlaqəni xarakterizə etməyə çalışmışlar. Struktur-semantik meyarda tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur baxımdan tədqiqi üstünlük təşkil etmişdir. Tədqiqatlarda göstərilir ki, səbəb və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb cümlənin eyni struktur-semantik tipinin korrelyatıdır. Bəzən səbəb və nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdə növ dəyişməsi baş verə bilər, yəni baş cümlə səbəb və ya nəticənin ifadəsinə xidmət edə bilər, budaq cümlə isə mənasına görə sanki onun ilkin yerini tuta bilər. (24, s.17) Nümunəyə diqqət yetirək. Məsələn, *Jack was the first because he was well prepared for the race* cümləsini *Jack was well prepared therefore he was the first* şəklində dəyişmək mümkündür.

G.Zeynalli səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin komponentlərinin yerləşmə ardıcılığına görə aşağıda mövqelərdə işləndiyini göstərir: prepozisiya; interpozisiya; postpozisiya; (24, s.18)

Səbəb əlaqəsi bildirən bağlayıcıların mənası bu bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrində bəhs olunan real həqiqətin hərəkət və faktları arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin ifadə xarakteri ilə təyin olunur. Bu əlaqənin xarakteri isə mürəkkəb cümlənin hissələrinin məna tutumu qarşılaşdırılması ilə üzə çıxır. Mürəkkəb cümlənin hissələrinin məna tutumu bu və ya digər səbəb bildirən bağlayıcı ilə qarşılaşdırıldıqda aydın olur. Səbəb budaq cümlələrinin xəbəri ilə ifadə olunan hərəkət heç də hər zaman baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin səbəbini bildirmir. (18, s.5)

Səbəb budaq cümlələri semantik baxımdan kauzallıq ifadə edir və bu kauzal əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələr iki komponentdən (səbəb və nəticə) ibarət olur. Səbəb kateqoriyası da məzmun baxımdan bu ikili komponentin ifadə etdiyi məzmunu malikdir. Səbəb-nəticə fəlsəfi kateqoriya kimi gerçəkliyin ümumi cəhətlərini, əlaqələrini, tərəflərini və xassələrini əks etdirən anlayışdır. Bu kateqoriya digər kateqoriyalar kimi cəmiyyətin min illər boyu davam edən zəngin təcrübəsinin, onların əmək fəaliyyəti və dünyagörüşünün yekunu, ümumiləşdirilməsidir. Daha doğrusu, dünyanı dərk etmənin mərhələlərindən biridir. Beləliklə, səbəb-nəticə kateqoriyasına fəlsəfi yanaşma belədir: həmin anlayış dərk etmənin zəruri formasıdır, bu o deməkdir ki, həyatda, təbiətdə baş verən hər bir şeyin səbəbi mövcuddur. Bundan savayı, səbəb-nəticə əlaqəsinin qəbul edilməsi qazanılmış praktikadan qaynaqlanaraq, şüurumuzun həmin fikrə vərdiş etməsindən irəli gəlir. Əgər gerçəklikdəki şeylər arasında əlaqə nəzərdən keçirilirsə, başqasını izah edən bir hadisə onun səbəbi və yaxud, əgər idrak prosesində ideyaların əlaqəsi nəzərdə tutulursa, onun əsası adlana bilər. Səbəbin (bəhanənin) fəlsəfi mənası. Şərtlənmə burada əsas sayılır. Bu baxımdan yanaşsaq, elə əlaqə seçmək lazımdır ki, onun bir tərəfi (səbəb) zəruri olaraq digər tərəfini, yəni nəticəni doğursun (10, s.132-133).

İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabelilik bağlayıcıları (because, as, since) ilə bağlanır. Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növü də iki hissədən ibarət olur və budaq cümlə səbəb, baş cümlə isə nəticə bildirir. Səbəb gizli şəkildə nəticədən qabaq görünür, biri digərinə qarşılıqlı təsir edir. Əslində onların hər ikisi bir yerdə olur. Hətta bəzən onların hansının səbəb, hansının nəticədən ibarət olmasını da təyin etmək çətinliyi yaranır. Səbəb və nəticə, əsas ilə əsaslandırılan arasındakı əlaqəni hansı qaydalar ilə müəyyənləşdirmək məsələsi meydana çıxanda ciddi problemlər yaranır. Bu əlaqənin müxtəlif mümkün formalarından müxtəlif səbəbiyyət konsepsiyaları ortaya çıxır

“Semantik aspektdə həmin cümlələrdə əks asılılıq müşahidə edilir, yəni məhz səbəb daşıyıcısı olan budaq cümlə nəticə bildirən baş cümlənin məzmununu təyin edir. Bunun əksi isə mümkün deyil, çünki məntiqi baxımdan səbəb nəticəni doğurur və nəticə birbaşa səbəbdən asılıdır. Beləliklə, səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin kompozisiya-semantik təşkili onun məntiqi-semantik təşkili ilə üst-üstə düşmür, çünki məzmun baxımından baş komponent semantik cəhətdən asılı, tabeli rolunda, nəticə bildirən komponent isə sintaktik səviyyədə əsas element kimi çıxış edir. (24, s.31)

2.2 Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin funksional semantik təhlili

Nəzəri dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan funksional qrammatikada daha çox insan ünsiyyətinin arxitektonikasının müxtəlif dil – nitq səviyyələrindəki uyğun modellərini müəyyənləşdirmək üçün müəyyən araşdırmalar hələ də aparılır. İstər nəzəri linqvistikada, istərsə də müqayisəli dilçilikdə semantik – funksional sahələr həm bütövlükdə, həm də hissə - hissə tədqiq edilir. Hər hansı bir dilin sintaktik təsvirində əsas məqam ondan ibarətdir ki, hər şeydən öncə sadə və mürəkkəb cümlə modellərinin və söz birləşmələrinin sayı dəqiq göstərsin.

Semantik – funksional sahə anlayışına sözün geniş mənasında ümumi gedişatın və gerçəkliyin hadisə və predmetlərinin hər cür əlaqələri, həm də həmin əlaqələrə görə müəyyənləşən ümumi predikativ və modal məzmun aiddir. Sözün dar mənasında isə konkret semantik funksional sahələr və həmin sahələrə görə müəyyənləşən dil səviyyələrinin müxtəlif təzahürləri, daha dəqiq desək, kateqoriyaları və ya kateqoriyalaşdırmaları vardır. Məsələn, obyekt, müəyyənlik, qeyri – müəyyənlik, zaman, tərz, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, şərt, güzəşt və sair semantik – funksional sahələrindən hər biri konkret kateqoriyalar olaraq da seçilir.

Səbəb budaq cümləli mürəkkəb cümlə asılı hissələrinin predikativ mərkəzi daha çox feilin xəbər şəkli və onun digər formaları ilə, eləcə də adlarla ifadə olunur. Feilin arzu və əmr şəkilləri isə dilin sistemində hərəkətin daha sonra icra olunacaq qrammatik məzmununun müəyyənləşməsinə xidmət edir. Struktur – semantik quruluşlarındakı oxşarlıq göstərilən sintaktik vahidlərin hissələri arasında subordinativ və koordinativ tabeliliyin formalaşmasının əsas səbəbidir.

Əsas komponentdə *ona görə, ondan ötrü, onun üçün, nədən, nişə kim* və sair bağlayıcıları istifadə olunduğu halda, asılı hissədə isə *ki, kim* bağlayıcıları işlənir. *Nişə kim* bağlayıcısı dialekt və şivələrdə istifadə edilir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Mən sənə ona görə minnətdaram ki, sən nə özünün, nə başqalarının nöqsanını məndən (nəinki məndən, heç kəsdən) gizlətmirsən.

Subordinativ – səbəb mənalı mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi əsas komponentin predikativ mərkəzinin səbəb genişləndiricisi kimi özünü göstərdiyi üçün birinci tərəfdəki əvəzlik, qoşma və adlarla ifadə edilmiş bağlayıcı vasitələr bir sıra hallarda fakultativ olur. Bu tip konstruksiyaların komponentləri *ki, kim* tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Məsələn;

Əfsuslar olsun ki, Cəbrayıl sonuncu varis olacaqdı.

Qəm çəkmə ki, saxlaram səlamət.

İfadə etdiyi məzmununa görə koordinativ – səbəb konstruksiyalarının struktur – tipoloji xarakteristikası daha çox komponentlərin nəticə - səbəb əlaqəsinə əsasən sıralanması ilə müəyyənləşir. Nəticə mənalı əsas hissə səbəb bildirən asılı komponentdən əvvəl gəlir. İfadə planına görə isə koordinativ əlaqə nəticə mənalı prepozitiv mövqedəki əsas komponentdə “özəl bağlayıcı vasitələr”in istifadə edilməsi ilə şərtlənir. Buna görə də həmin mürəkkəb cümlə komponentləri əsasən tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Əsas komponentdə digər koordinativ xüsusi – mürəkkəb konstruksiyalarda olduğu kimi, siqnalçı qəlib – bağlayıcı vasitələr, yəni “yarımçıq” genişləndirici üzvlər özünü göstərmir. Burada asılı hissə əsas komponentinin predikativ üzvlənməsinin hər hansı bir konkret tərəfinə bağlı deyildir. O, əsas komponentə bütövlükdə aiddir.

Koordinativ – səbəb mənalı mürəkkəb cümlə sözügedən quruluşu bağlayıcısız da işlənir. Məsələn;

Sən Səba xanıma inanmalısan, o mənə əbəs yerə and içməzdi.

Qeyd etdiyimiz sintaktik konstruksiyaların çoxmənalı və qismən çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər digərlərindən onunla fərqlənir ki, onlarda iki mənə– səbəb və nəticə bütövlükdə ifadə edilmir. Əgər mürəkkəb cümlədə iki və daha artıq predikativ varsa, bu zaman mürəkkəb cümlə polipredikativ vahid hesab edilir.

Koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlədə asılı tərəf inter və postpozisiyada istifadə edilə bilər. Məsələn;

Sərhədçilər təhlükəli zonadı deyə kəndlilərin içəri keçməsinə günü-gündən çətinləşdirirdilər.

Heç bilmədən evləndim, atam-anam istədi deyə.

Səbəb mənalı asılı komponentlərin xəbərinə *-mı, -mi* sual ədatlarının qoşulması nəticəsində mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi əsas tərəfdəki hərəkətin qeyri-müəyyən səbəbini bildirir və bir növ ara cümlələrin sinonimi kimi özünü göstərir. Məsələn;

Xan bunu eşitdimi və ya özünün də acından ürəyi sıyrılmağa başladımı, qərək, hamıdan öncə onun özü dilləndi

Amma ondan sonra çəkəndilərimi, nə etdilərmi, qərək, bir də qarşısına çıxan olmadı.

Koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlə komponentləri modallıq ifadə edən “ismi xəbər”lərlə, sual əvəzlilikləri və sual cümlələri ilə də əlaqələndiyini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn;

Axşamdan düşmüşən üstümüzə, nə var, nə var inək balasını əmizdirib; Daha mal-heyvan saxlamıram, deynən niyə? Özüm baxa bilmirəm, uşaqlar da kömək eləmir; Mən getmək istəmirəm, niyə? Gedəcəm ürəyim bulanacaq

Struktur-semantik təşkilinə görə koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlənin normativ quruluşu və onun müxtəlif üslubi-sintaktik variantlarının işlənilməsi türk ədəbi dillərinin diaxronik inkişafı ilə şərtlənir. Buna səbəb odur ki, həmin sintaktik vahidlərin, həmçinin subordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlələrin normativ - sintaktik quruluşlarının formalaşması türk oğuz-qıpçaq ədəbi dillərinin diferensiaslaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bunun əksinə olaraq, həmin normativ-sintaktik konstruksiyalardan ikincilər, yəni komponentləri bağlayıcı sözlə əlaqələnən üslubi - sintaktik variantlar qədim türk dili sintaksisinin xüsusi-mürəkkəb quruluşunda ən işlək polipredikativ vahidlərdəndir. Deməli, həmin üslubi-sintaktik variantların hələ qədim türk dövründən bəri işlənilməsi türk dilləri sintaksisində mürəkkəb cümlələrin bəzi normativ-sintaktik quruluşlarının orta və yeni mərhələlərdə diferensiaslaşmasına yol açmışdır.

Səbəb dildə kauzal anlayışları bildirir. Səbəb aktual anlayışdır, nəticə bitmiş simvoldur. Səbəbin desiqnat əlamətləri mövcuddur. Bu əlamətləri aşağıdakı cümlələrdən də görmək olur: *Memar olmaq fikrindən ona görə daşındım ki, bir qazanda iki qoçun başı qaynamaz. Çoxusu ondan ötrü getmirəm ki, qubernatorun bu günlərdə qonaqlığı olacaqdır.*

Səbəb-nəticə məzmunu Azərbaycan dilçiliyində konseptual planda öyrənilməmişdir. Yəni səbəb-nəticə bir konsept, anlayış, təsəvvür kimi bir sistem formalaşdırır. Səbəb-nəticə məzmun anlayışı bir mental vahid kimi təsəvvürlər sistemidir. Bu təsəvvürün-konseptin Azərbaycan dilində özünəməxsus strukturu və ifadə vasitələri mövcuddur. Məsələn, səbəbnəticə konseptinin paradigmaları kimi dilimizdə səbəb zərflərindən istifadə olunur. Səbəb konseptinin səbəb zərfləri ilə ifadəsi: *Təzə vəzifəyə təyin olunan Allahverən təcrübəsizlikdən əziyyət çəkirdi. Qulu paxıllıqdan pis vəziyyətə düşmüşdü.* Bu cümlələrdə “*təcrübəsizlikdən*”, “*paxıllıqdan*” səbəb zərfləri səbəb məzmununu əmələ gətirmişdir (10, s.33)

2.3. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi

Sintaktik sinonimlikdə cümlənin modelləri dəyişir. Sintaktik sinonimlərdə sinonim cərgə paradigmalardan və transformlardan ibarətdir. Ona görə də bütün paradigma və transformları sintaktik sinonim hesab etmək olar. E.Melkadze sinonim konstruksiyaları siniflərarası və daxili strukturlu transformasiya kimi qəbul edir. O qeyd edir ki, siniflərarası transformasiyaya məruz qalan konstruksiya modellərinin biri – digərinə çevrilir, burada yalnız model dəyişikliyə uğrayır. Cümlə modellərinin dəyişməsi isə sintaktik sinonimliyə yol açır. (27, s.8)

İngilis dilində sintaktik modellərin sinonimliyi üçün əsas kriteriyalar aşağıdakılardır:

1. Eyni sintaktik əhatədə modellərin qarşılıqlı əvəzetmə xüsusiyyətinin olması;
2. Müxtəlif model quruluşlarında məna oxşarlığının olması;
3. Model cümlə strukturlarında qrammatik məna uyğunluğunun olması;
4. Sinonimliyin yaranması üçün daha çox sözün işlənməsi.

Sintaktik modellərin sinonimliyində bu kriteriyaların xüsusi rolu vardır. Məsələn;

It is raining heavily. It rains in the street. It is raining cats and dogs. (Güclü yağış yağır. Küçədə yağış yağır. Elə yağış yağır ki, tut ucundan qalx göyə.)

Yuxarıda verilmiş cümlələrdə quruluş müxtəlifliyi olsa da, ideya eyniliyi vardır. Ancaq bu xüsusiyyətlərə baxmayaraq, bu cümlə modellərini sintaktik sinonim adlandırmaq düzgün olmazdı.

Həqiqətən də, eyni fikrin müxtəlif quruluşla ifadə edilməsi həmişə sintaktik sinonimlik yarada bilmir, çünki qrammatik eyniliyin özündə də fərq olmalıdır. Cümlə modelləri arasında sintaktik sinonimliyin olması üçün aşağıdakı suallara cavab vermək lazım gəlir:

1. Cümlə modellərinin sinonim adlandırılması üçün məzmun, yoxsa qrammatik mənə ümumiliyi olmalıdır?
2. Cümlə quruluşunun bir hissəsini mi, yoxsa bütöv cümlə modellərini sinonim hesab etmək lazımdır?
3. Müxtəlif, yoxsa mütləq yaxın olan cümlə modellərini sintaktik sinonim hesab etməli?

Qeyd edə bilərik ki, cümlə modellərinin sinonim adlandırılması üçün məzmun ümumiliyinin olması əsas şərt olmalıdır. Qrammatik mənaya gəldikdə isə cümlə modellərində azca qrammatik forma və mənə dəyişikliyinə aparılması modellərdə sintaktik sinonimliyin yaranmasına heç bir xələl gətirmir.

Dilçilikdə sinonimlik N.Xomskinin alt və üst qatlar nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. O, qeyd edir ki, “üst quruluş birbaşa eşitdiyimiz və oxuduqda qəbul etdiyimiz strukturdur. Alt struktur isə söyləmin mənası ilə bağlıdır. Eyni zamanda üst və alt struktura malik olan cümlələr də var. Bundan başqa üst quruluşdan ibarət iki alt semantik strukturlu (yəni semantik şərhin iki variantlarından ibarət) ifadələr də mövcuddur. Eyni zamanda, alt struktur cümlənin mənasını təşkil edir və üst struktur bu mənanın səs və ya qrafik tərzidir” (37, s.50).

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə sinonimlikdən bəhs etməmişdən öncə, qeyd etməliyik ki, mürəkkəb cümlə səviyyəsində eynitipli və müxtəlif sintaktik sinonimlər fərqləndirilir. Eynitipli sintaktik sinonimlik bir – birindən yalnız bağlayıcılar vasitəsilə fərqlənir. Müxtəlifliptli sinonimlər mürəkkəb cümlələrin tərkibində tabelilik, tabesizlik əlaqəsi bildirməsi ilə fərqlənir və beləliklə, onun dil səviyyələrində bölgüsünü aşağıdakı kimi vermək məqsədəuyğun ola bilər:

1. Morfoloji səviyyədə sinonimlik;
2. Sözbirləşməsi səviyyəsində sinonimlik;
3. Sadə cümlə səviyyəsində sinonimlik;
4. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində sinonimlik;
5. Sintaqmatik səviyyədə sinonimlik.

Sintaktik sinonimlərin iki tipi vardır: 1) Eyni aspektli sinonimlər; 2) Müxtəlif aspektli sinonimlər.

Söz birləşmələri, feili tərkiblər, budaq cümlələr arasında olan sinonimik əlaqə eyni aspektli sintaktik sinonimlik əmələ gətirir. Feili tərkiblərlə budaq cümlələr arasında olan sinonimik əlaqəyə müxtəlif aspektli sintaktik sinonimlik deyilir. Eyni aspektli sinonimlik nitq şəraiti ilə bağlıdır. Konstruksiyanın gizli mənası onun düşündüyü mühitlə əlaqədar olaraq üzə çıxır. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində səbəb məzmununun ifadəsində, əsasən, qrammatik vasitələrdən, yəni bağlayıcılardan istifadə olunur (*because, as, since, seeing that, for the reason that* və s.). Bu qrammatik vasitələr ingilis dilində səbəb-nəticə əlaqəsinin sinonim xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmağa səbəb olur. Bağlayıcılar eynitipli sintaktik sinonimlik yaradır:

- I am happy *because* I got a distinction in all the subjects in my High School examination.
- *Since* I got a distinction in all the subjects in my High School examination, I am happy. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, *since* və *because* bağlayıcıları səbəb budaq cümlələri fonunda sintaktik sinonimlik yaratmışdır. Ümumiyyətlə, sinonimliyin sintaktik səviyyədə təzahürü hər bir dilin daxili imkanları ilə

əlaqəlidir. Bu baxımdan ingilis dilində səbəb-nəticə məzmununun müxtəlif sinonim formalarda çıxış etdiyini görmək mümkündür:

We did not go to the beach because it was raining.

Since it was raining we did not go to the beach.

It was raining. That`s why we did not go to the beach.

As a result of rain we did not go to the beach.

Burada sintaktik sinonimlik müxtəlif vasitələrlə həyata keçmişdir. Birinci və ikinci nümunədə bağlayıcılar sinonimlik münasibəti yaratmışdır və mürəkkəb cümlə səviyyəsində meydana gəlmişdir. Üçüncü nümunə sadə cümlələr şəklində sinonimliyi özündə ehtiva edir. Sonuncu cümlədə isə səbəb budaq cümləsinin ifadə etdiyi məzmun sadə cümlə şəklində ifadə edilmişdir.

Nəticə olaraq ingilis dilində səbəb budaq cümlələrinin sintaktik sinonimliyi ilə bağlı bunu deyə bilərik ki, sintaktik sinonim konstuksiyaların əsasında qrammatik məna ümumiliyi, mütəşəkiliyi mütləq olmalıdır. Nitq vahidinin müxtəlif ünsürləri yox, dil vahidinin özü tam olaraq sintaktik sinonim sayılmalıdır. Sinonim cərgənin içində qrammatik məna çalarını əmələ gətirən fərq olmalıdır. Quruluşlar qarşılıqlı şəkildə bir - birini əvəzləməlidir.

2.4. İngilis dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi

Omonim səciyyəli cümlələr eyni leksik tərkibli və qrammatik strukturlu cümlənin iki, yaxud daha artıq müxtəlif informasiyaları bildirməsidir. Omonim səciyyəli cümlələr dildə iki yolla əmələ gəlir:

1. Təbii yolla;
2. Səhv nəticəsində.

Birinci halda təbii olaraq hər hansı cümlənin potensiyasında iki informasiya gizlənilir. Bu informasiyalar bir – birinə yaxın olduğu kimi, müxtəlif də ola bilər. Belə halda cümlənin əsas məzmunu yalnız mətn çərçivəsində aşkarlanır. Mətdən kənarında olduqda həmin cümlənin işlədilməsində əsas məqsədin nə olması qaranlıq qalır, bəzən isə hətta səhv olaraq başqa mənə alınır.

Omonim sözlərin iştirak etdiyi cümlələr vardır ki, onlar da müxtəlif informasiyaları daşıyır. Onlara omonim səciyyəli cümlələr demək olmaz. Çünki burada omonimlik sintaktik səviyyədə deyil, leksik səviyyədə reallaşır. Lakin elə cümlələr vardır ki, onlarda yalnız leksik omonimlər sintaktik omonimliyi şərtləndirir, onların da hər ikisi differensiallaşmış şəkildə meydana çıxır.

Mürəkkəb cümlələr mənaca müxtəlif şəkildə ifadə edilə bilər. Türk dillərində sintaktik konstruksiyaların komponentlərinin tabelilik əlaqəsinə görə omonimlik və ya omomodellik səviyyəsində ortaya çıxan dil-nitq hadisəsi struktur-sintaktik faktdır. Komponentlərin qismən və ya tam olaraq birlikdə sırasıyla ifadə edə bildiyi müxtəlif mənalar və çalarları isə sintaktik çoxmənalılıq təşkil edir. Bu isə semantik-funksional dil hadisəsidir (11, 209)

Dildə omonimlik, əsasən, leksik səviyyədə müşahidə olunsa da, bəzən sintaktik səviyyədə də cümlələrin omonimliyində də rast gəlmək mümkündür. Leksik omonimlik dedikdə sözlərin omonimliyi nəzərdə tutulur. Sintaktik omonimlikdə isə, söz birləşməsi, cümlənin omonimliyindən söhbət gedir.

Mürəkkəb cümlələrin, eləcə də səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bəzən omonim kimi çıxış edə bilirlər. Təbii ki, burada da bağlayıcıların rolunu qeyd etməsək olmaz. Deyə bilərik ki, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə omonimliyin yaranması, əslində, elə bağlayıcıların qrammatik omonimliyi ilə əlaqədardır. Səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr (so, since, because) qrammatik mənasına görə təkə səbəb yox, başqa mənalar da ifadə etdiyi üçün bu da mürəkkəb cümlə tərkiblərinin ifadə etdiyi mənaya kontekst daxilində təsir edə bilər. Nümunələr əsasında fikrimizi əsaslandıraraq.

I haven't seen him since he left cümləsi iki formada anlaşıla bilər.

- 1) O getdiyindən bəri onu görməmişəm.
- 2) O getdiyi üçün onu görməmişəm.

Azərbaycan dilinə sadə cümlə şəklində tərcümə olunan bu nümunədə *since* zaman mənası ifadə etdiyi üçün zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamışdır. Lakin bizə məlumdur ki, *since* səbəb məzmunu ifadə edən üçün mənasını da ifadə edir. Bu halda *because* bağlayıcısı ilə sinonim funksiyasını daşdığı üçün səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentini bağlayan vasitə kimi də çıxış edə bilər.

Əgər biz *I haven't seen him since he left* cümləsində *since* bağlayıcısını müvafiq budaq cümlənin növünə uyğun digər sinonim qrammatik vasitələrlə əvəz etsək, onların mənasına xələl gəlməyəcəkdir:

I haven't seen him from he left – burada *since* zaman mənalı bağlayıcı *from* ilə əvəz olunmuşdur. Bu halda məna baxımdan heç bir dəyişikliyə uğramadan budaq cümlə zaman mənasını ifadə etməyə davam etmişdir.

I haven't seen him because he left – cümləsində isə *since* “üçün” mənasını ifadə edə bildiyi üçün sinonim bağlayıcı ilə əvəz olunmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, sintaktik səviyyədə omonim münasibətlərin ortaya çıxarılması üçün sinonimliyən də rolu böyükdür.

Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək:

I haven't gone her home since she got married.

Bu cümlə də danışanın məqsədindən və kontekstə uyğun olaraq həm zaman, həm də səbəb budaq cümləsi kimi götürülə və anlaşıla bilər. Öncəki nümunədə qeyd etdiyimiz kimi burada da omonimlik yaradan əsas vasitə *since* bağlayıcısıdır. Lakin omonimlik yaratmaqla yanaşı, məna fərqi də yenə bu bağlayıcı sayəsində müəyyən etmək olur. *I haven't gone her home since she got married* tabeli mürəkkəb cümləsi iki qrammatik mənanı ifadə edir:

1. Zaman mənasını ifadə edərək zaman budaq cümləsi şəklində çıxış edir (O, evləndiyindən bəri evinə getməmişəm);

2. Səbəb-nəticə əlaqəsi sayəsində səbəb budaq cümləsi şəklində işlənir (O, evləndiyi üçün evinə getməmişəm).

Sintaktik omonimlik ifadə edən cümlələrdə mənə iki formada təzahür edir. Birincisi, ilkin, əsas mənədir. Sonradan törəyən ikinci mənə isə əlavə mənəni ifadə edir və nisbətən zəif hiss olunur. Qeyd etdiyimiz nümunələrdə əsas və əlavə mənə arasındakı sərhəd elə də güclü deyildir.

2.5. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə sinonimliyi

Müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik sinonimliyin müxtəlif aspektlərinə nəzər yetirilmişdir. Üslubi aspektdə bir dil vahidinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi baxılmış, aralarında semantik bərabərlik olan cümlələrin sinonimliyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilçisi Y.Seyidov yazır ki, sintaktik sinonimlik öz başlanğıcını qrammatik kateqoriyalardan alır. Bu kateqoriyalar fonunda fəaliyyət dairəsini, bir-birinə nisbətdə, onların mövqeyini və işlənmə tezliyini, hansı formanın daha fəal, hansının isə az fəal olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasındakı, yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dil arasındakı fərqli ifadə tərzini müəyyənləşdirmək üçün maraqlı faktlar verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dilin üslublarını müqayisə etməyə və fərqləndərməyə xeyli kömək göstərir. Sintaktik sinonimlik nitq mədəniyyəti məsələləri ilə də səsleşir(23, 309).

V.P.Suxotin “sintaktik sinonimlik”lə “sintaktik paralel”i bir-birindən fərqləndirərək sintaktik sinonimliyə bir qədər fərqli yanaşmanı təklif etmişdir. V.P.Suxotinin fikrincə, sintaktik paralel zamanı elementlərin məzmun oxşarlığı çox da yaxın deyildir. Sintaktik sinonimlikdə isə bu belə deyildir. Elementlər arasındakı mənə və məzmun yaxınlığı o qədər aşkardır ki, bir element digərini asanlıqla əvəz edə bilər. Başqa sözlə, tərəflərin əvəzlənməsi sintaktik sinonimliyin əsas meyarı hesab edilir. (29, s.14)

Sintaktik sinonimliyin əsas meyarları nədir? V.N.Yartseva sintaktik sinonimliyin əsas meyarı kimi qrammatik mənanın oxşarlığı və struktur yaxınlığını hesab edir. Y.M.Qalkina-Fedoruk aşağıdakı meyarları qeyd etmişdir (25. s.122):

1) Məna ümumiliyi, sintaktik tərkibə daxil olan əksər sözlərin leksik mənalарının uyğunluğu;

2) Eyni mənanı saxlamaqla elementlərin əvəzlənə bilməsi;

3) Müxtəlif qrammatik formanın olması.

İ.M.Jilinin sintaktik sinonimliyin əsas meyarının elementlərin mənasının tam saxlanması şərtilə asanlıqla əvəzlənə bilməsi ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. (26, s.6)

Beləliklə, sintaktik sinonimləri təyin etməyin beş əsas meyarı fərqləndirilir:

1. Sintaktik modellərin mənanı saxlamaqla asanlıqla əvəzlənə bilməsi meyarı;

2. Müxtəlif sintaktik modellərlə verilmiş mənanın eyniliyi meyarı;

3. Sintaktik modellərlə ifadə edilmiş qrammatik mənalарın adekvatlığı və eyni funksiya daşması meyarı;

4. Modellərin struktur sırasının ümumiliyi meyarı;

5. Kifayət qədər çox sözü əhatə etmək meyarı.

Bildiyimiz kimi, sintaktik sinonimlər eyni tipli və müxtəlif tipli növlərə ayrılaraq mürəkkəb cümlə səviyyəsində tədqiq edilmişdir. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də eyni səviyyənin sinonimik tərkiblər 5 səviyyə üzrə müəyyənlanmışdır:

a) morfoloji səviyyədə olan sinonimlər;

b) söz birləşməsi səviyyəsində olan sinonimlər;

c) sadə cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

ç) mürəkkəb cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

d) sintaqmatik üzvlənmə səviyyəsində olan sinonimlər;

Sintaktik sinonimlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. sadə cümlə tərkibində olan söz birləşmələrinin sinonimik modeli;
2. sadə cümlənin sinonimik modeli;
3. mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;
4. iki və daha artıq mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;

Səbəb budaq cümləsində budaq cümlə ilə baş cümləni bağlayan vasitələrin rəngarəngliyi səbəb münasibətinin sintaktik sinonimliyinin yaranmasına kömək edir. Bu vasitələrə *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, - sa, sə* ədatı daxil olmaqla yanaşı, *odur ki, indi ki, madam ki, o səbəbə ki, bu səbəbə ki, belə ki, elə ki* və *o, bu* işarə əvəzliliklərinə *görə, ötrü, üçün* qoşmaları və bunlara *də* ədatı artırmaqla yaranan vasitələri də əlavə edə bilərik.

Elə ki gördü və eşitdi ki, kommunistlər xüsusi mülkiyyətə ziddirlər, var – dövlət yığmaq olmaz, partiyadan çıxmaq qərarına gəldi.

Sizdən çox razı və xoşnudam, ona görə ki, Səfəviyyə ocağına olan istəyiniz səbəbilə həmişə mənə məhəbbət və səadət göstəribsiniz.

Ancaq onun istehzası heç kəsin gülüşünə səbəb olmadı, çünki İmanovun arzusu hamıya xam xəyal kimi görünürdü.

Yeganə ərinin gəlməsinə qətiyyənlə sevinmədi, o səbəbə ki, Əkrəm gözlərini itirmişdi.

Leyla dərslərini yaxşı bilir, odur ki, bütün müəllimlərin xoşuna gəlir.

Madam ki, belədir, biz bu gün yola düşməliyik.

Elə ki onu ələ keçirdim, Əzizlə Səməd od da olsa, özlərini yandıracaqlar.

Qeyd edilmiş nümunələr arasında sinonim münasibət *elə ki, ona görə ki, çünki, o səbəbə ki, odur ki, madam ki* vasitələri ilə əmələ gəlmişdir.

Çünki bağlayıcı sərbəb budaq cümləsi ismi xəbərlə baş cümləyə bağlanaraq sərbəb münasibətini bütövlüklə ümumi şəkildə verir. *Ona görə ki* bağlayıcı sərbəb budaq cümləsi *çünki* bağlayıcı budaq cümlədən fərqli olaraq baş cümlənin feili xəbərinin sərbəbini göstərməyə xidmət edir.

Sərbəb münasibəti sinonimliyi yaradan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə ilə budaq cümlənin sıralanması iki vəziyyətdə olur:

1. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir – məsələn, *Bütün dünyada xalqlar sülh istəyir, onun üçün ki, nahaq qan tökülməsin/ Jalə Rüfətlə bu görüşdə danışa bilmədi, ondan ötrü ki, o, söz – söhbətdən qorxurdu;*
2. Sərbəb münasibəti sinonimliyi əmələ gətirən vasitələrin ikinci qismi əvvəlki fikrin sonrakı fikrə sərbəb olduğunu ifadə edir.

Sərbəbin nəticəyə olan münasibəti *ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, bunun üçün də, onun üçün də, odur ki, madam ki, bu səbəbdən də, indi ki* vasitəsilə yaranır. Bu zaman budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir.

Sərbəb münasibəti sinonimliyi bildirən budaq cümlədə *ki* olarsa, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir və *ona görə ki, onun üçün ki, ondan ötrü ki, belə ki, o səbəbə ki* vasitələri işlənir. Eyni münasibət tipi bildirən tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənərsə, *o və bu* işarə əvəzliyi ismin yönlük halında *görə*, yiyəlik halında isə *üçün* qoşması ilə *də* ədatının birgə işlənməsinə imkan verir. Deməli, *də* ədatı *ki* – dən fərqli olaraq sərbəbi nəticədən əvvəl verməyə, *ki* isə nəticənin sərbəbini ifadə etməyə kömək edir. Məsələn:

Bəyin qamçısı ikinci dəfə göyə qalxanda özümü saxlaya bilməyib onun əlindən tutdum, bu səbəbdən də bəyin məndən zəhləsi gedirdi.

Rza xanın heç bir şeyi unutmadığını və heç bir qüsuru əfv etmədiyini də bilirdi, bunun üçün də qəlbinin dərinliklərində ağır bir əndişə baş qaldırırdı.

Validə bu məktubdan sonra özündə yüngüllük hiss edirdi, ona görə ki, o anasının gəlişinə inanırdı.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəldikdə budaq cümlə nəticə üçün üzvi səbəb, baş cümlə isə səbəb üçün əsas olur. Məsələn:

Bəzi vaxt elə boran qopur ki, üç – dörd gün buruqda gecələməli oluruq.

Soyuğun qorxusundan elə geyinmişsiniz ki, ancaq iki gözünüzü görmək olur.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdə *elə* sözü tərz mənasını yarada bilmədiyi üçün budaq cümlənin sinonimi olan feili tərkibə *elə* sözünün təxmini əvəzliyicisi ola bilən sözün əlavə olunmasını tələb edir. Əlavə olunmuş söz səbəb mənası yaradır. Məsələn;

Bəzi vaxt bərk boran qopduğu vaxt üçün üç – dörd buruqda gecələməli oluruq.

Soyuğun qorxusundan möhkəm geyindiyiniz üçün ancaq iki gözünüzü görmək olur.

Budaq cümlədə əsas məqsəd diqqəti səbəb münasibəti bildirən sözə yönəltmək, onu daha da barizləşdirmək olduqda , ona görə ki, onun üçün ki, onda ötrü ki, o səbəbə ki bağlayıcı vasitələr parçalanaraq iki qismə ayrılır:

1. əvəzliklə qoşma hissəsi baş cümlədə dəqiqləşdirilməsi lazım olan sözün əvvəlində;
2. təkrar olunan hissə isə baş cümlənin xəbərindən sonra işlənir.

Qrammatik sinonimlər ilə variantlar arasındakı fərq aşağıdakılardır: Qrammatik sinonimlik quruluş və məzmunca bir-birindən fərqlənən müxtəlif sintaktik modelləri özündə birləşdirir. Sintaktik modellərin mənası bir-birinə yaxındır, lakin üst-üstə düşmür. Modelin variantları modelin özündə dəyişikliklərdir, onu fərqli bir modelə çevirmir. Variantlar cümlənin aktual üzvlənməsi, üslubi-emosional çalarlar zamanı əhəmiyyətli olur, qrammatik normada dəyişikliklərlə əlaqəli olduqda əhəmiyyətsizdir. Əhəmiyyətsiz dubletlər sintaktik dublet adlanır. Variantlar sinonim deyildir, çünki

onlar ya eyni mənanı ifadə edirlər, ya da onların semantik fərqi sistemik qrammatik mənalara təsir etmir”. (30, s.65-72)

2.6. Azərbaycan dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin digər cümlələrlə omonimliyi

Omonimlik və çoxmənalılıq dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində semantik hadisələr olaraq müəyyənləşdirilir. Qeyd etdiyimiz dil hadisələri leksik, qrammatik və semantik səciyyəli xüsusiyyətləri ilə çoxmərhələli səviyyələrdə, müxtəlif konseptual kontekstlərdə və fərqli dil - danışmaq ortamlarında özünü göstərir. Əgər hər hansı bir dilin tarixi inkişafı prosesində sözün mənaları genişlənərək omonimlik əmələ gətirirsə, sintaksisdə və xüsusilə də onun sadə və mürəkkəb cümlə səviyyələrində belə bir semantik-funksional inkişaf mümkün deyildir.

Cümlə sırf konstruktiv – informatik vasitə olduğuna görə, onun semantik - funksional sahələrinin tam və yarımçıq oppozisiyasına əsaslanan çoxmənalılığı leksik-semantik səciyyəli bir omonimlik kimi diferensiallaşa bilmir. Sintaksisdə ancaq sadə cümlələrin predikativliyə və modallığa əsasən müəyyənləşdirilən struktur - semantik modellərindən, mürəkkəb cümlə səviyyəsində isə komponentlərin tabeliliyinin sintaqmatik xarakterinə görə formalaşan omonimik quruluşlarından danışmaq olar.

Belə qənaətə gələ bilərik ki, bu zamana qədər sintaksisdə omonimlik adı altında əslində leksikologiyada bəhs edilən eyniadlı və məzmunlu leksik-semantik kateqoriyadan danışılmışdır. Mürəkkəb cümlə sistemində isə omomodellər komponentlər arasındakı tabeliliyin xarakterinə görə müəyyənləşdirilir. Belə bir kateqoriyalaşdırma aparılmadığından həmin omomodellərdə təsnif edilə bilən struktur - semantik və ya konseptual - struktur tiplər də əslində indiyə qədər təhtəlsüzür olaraq öyrənilmişdir.

Bu məsələ ilk dəfə diaxronik aspektdə L.A.Bulaxovskinin “Omonimlərin həyatından” adlı məqaləsində işıqlandırılmışdır. Həmin əsərdə leksik və morfoloji omonimlərin bir-birindən fərqləndirilməsinə cəhd göstərilmişdir. (55, 210)

1950 - ci illərdən etibarən “sintaktik omonimlik” anlayışından mühəndis-quruluş linqvistikasında geniş şəkildə bəhs edilmişdir. Avtomatik tərcümə ilə bağlı olaraq onun işlənməsi tətbiqi dilçilikdə, hər şeydən öncə, mətnin komponentləri olan cümlələrdəki çoxmənəlilik aradan qaldırmaq cəhdi ilə bağlıdır (55, 210)

Hind-Avropa dillərinin materialları əsasında yazılan bir sıra tədqiqatlarda isə sintaktik səviyyədə omonimlik əslində sırf leksik-semantik kateqoriya kimi izah edilmişdir. A.Q.Şepin sintaktik səviyyədə söz birləşmələrinin və cümlələrin omonimliyini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

1. Verilmiş sintaktik vahidə daxil olan sözlərin qrammatik formasının və leksik tərkibinin eyniliyi.
2. Sintaktik vahidlərin tərkibindəki qrammatik cəhətdən tərtib olunmuş sözlərin sırası və kəmiyyətinin eyniliyi;
3. Məntiqi vurğunun və intonasiyanın (pauza da daxil olmaqla) eyniliyi. (55, 212)

Sintaktik səviyyədə omonimliyə verilən belə bir xarakteristika və göstərilən məqalədə onun “tam, yarımçıq, gizli” bölgülərində üç qrupa ayrılması ilə sintaktik səviyyədə omonimliyin müəyyənləşdirilməsinə dair sualların heç birisinə konkret olaraq cavab verilmir. Bu suallar isə sintaktik omonimliyin müsbət, yaxud mənfi, dil və yaxud nitq faktı kimi açıqlanması ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxmaqdadır.

Onu da qeyd etməliyik ki, sintaktik omonimlik məsələsinə Azərbaycan dilçiliyində H.Ə.Həsənov tədqiqatında polisemantik söz birləşmələrini, frazeoloji vahidləri omonim konstruksiyalar kimi təhlil etmişdir. (56, 32-39) Tədqiqatda bütün sintaktik konstruksiyaların, cümlələrin omonimliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün ənənəvi dilçilikdə geniş yer tutan linqvistik araşdırmaların nəticələrinə əsaslanılmışdır.

H.Ə.Həsənov da bu məsələni tədqiq edən digər dilçilər kimi sintaktik omonimliyin işlənməsində eyni bir leksik-qrammatik və ya sintaktik tərkibin mövcudluğunun vacib olduğunu göstərmişdir. Müəllif qeyd edir ki, omonimlik dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır. Bununla əlaqədar olaraq müəllif vurğulayır ki, omonim cümlələr təkcə omonimik sözlərə və söz birləşmələrinə görə yox, həm də dilin digər sintaktik vasitələrinə əsasən meydana çıxır. Omonim cümlələr leksik tərkibə, sözlərin qrammatik formasına, onların kəmiyyətinə, sırasına və intonasiyasına görə bir-biri ilə uyğun gəlməlidir” (56, 36)

Omonim cümlələrə gəldikdə isə müəllif onları sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölür. O, qeyd edir ki, sadə cümlələr omonimik münasibətə omonim sözlərin, sərbəst, sabit söz birləşmələrinin və intonasiyanın əsasında, eləcə də qrammatik formanın, söz sırasının dəyişilməsi ilə daxil olur. Məsələn, bəzi sadə omonim cümlələr omonim sözlərin və söz birləşmələrinin işlənməsi ilə meydana çıxır: *O, aşığı-aşığı oynayır. O aşığı oynayır.* (56, 36)

Azərbaycan dilində elə tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir ki, baş və budaq cümlələr tərkibinə və quruluşuna görə bir-birindən fərqlənmir. Yaxud ya baş cümlə, ya da budaq cümlə təkrir və quruluşuna görə eyni olur. Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlələrin omonimliyi meydana çıxır. Sintaktik səviyyədə cümlələrin omonimliyi “budaq cümlənin növlərinin müəyyənləşdirilməsində baş və budaq cümləni əsas götürmək” fikrinin hər zaman keçərli olmadığını göstərir. Çünki Azərbaycan dilində elə budaq cümlələr var ki, onları nə baş, nə də budaq cümləyə görə təyin etmək olmur. Nümunələrə nəzər salaq:

Anam elə müəllimdir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.(təyin b.c.)

Anam elə işləyir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.(tərzi-hərəkət b.c.)

Anamın işi elədir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir. (xəbər b.c.)

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, qeyd etdiyimiz tabeli mürəkkəb cümlələri növlərinə görə ayırmaq bir qədər çətindir. Hər üç mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri – budaq cümlə omonim kimi çıxış edir.

Bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə əksinə, baş cümlələr eyni tərkib və formalı, budaq cümlələr isə fərqlidir. Misal üçün,

Qardaşıma qabaqcadan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanımda keçirsin.
(məqsəd b.c.)

Qardaşıma qabaqcadan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanımda keçir.
(tamamlıq b.c.)

Eləcə də səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də omonimlik xüsusiyyətinə malik olurlar. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bəzi zaman budaq cümlələri ilə səbəb-nəticə tabeli mürəkkəb cümlələri omonimlik təşkil edir:

Elə ki tamaşa bitdi, dərdim təzələndi.

Qeyd etdiyimiz nümunədə mürəkkəb cümlənin növünü təyin etmək üçün demək olar ki, heç bir qrammatik göstərici yoxdur. Yeganə vasitə olaraq, intonasiyaya uyğun şəkildə mürəkkəb cümləni sadələşdirdikdə müvafiq budaq cümlənin növü meydana çıxır. *Elə ki tamaşa bitdi, dərdim təzələndi* cümləsini iki formada sadələşdirə bilərik:

1. Tamaşa bitən kimi (bitən zaman) dərdim təzələndi.
2. Tamaşa bitdiyi üçün dərdim təzələndi.

Göstərdiyimiz nümunədə zaman mənası daha qabarıqdır. Səbəb-nəticə mənası isə ikinci dərəcəli, əlavə məna kimi özünü göstərir.

Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək: *Fikirləşəndə ki onu görəcəyəm, sevincimdən uçuram.* Əlbəttə ki, bu tabeli mürəkkəb cümlənin əsas ifadə etdiyi məna zaman budaq cümləsinin mənasıdır. Lakin səbəb mənası əsas mənanın yanında əlavə məna kimi çıxış

edir. Bu tabeli mürəkkəb cümləni sadələşdirdikdə də, zaman mənasının güclü olduğunu müşahidə etmək mümkündür:

1.Onu görəcəyimi fikirləşəndə sevincimdən uçuram.

2.Onu görəcəyimi fikirləşdiyim üçün sevincimdən uçuram.

Əgər ingilis dilində sintaktik omonimlik qrammatik vasitələrlə həyata keçirsə, Azərbaycan dilində isə bu, əsasən, semantik baxımdan reallaşır.

NƏTİCƏ

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur semantik təhlili zamanı aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1) Mürəkkəb cümlələr tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə tabeli və tabelsiz olmaqla iki növə ayrılır.

Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümləni formalaşdıran qrammatik və fonetik vasitələr arasında da bir sıra fərqlər müşahidə edə bilərik. Tabelsiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabe etməyən bağlayıcılarla bağlanırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunlar bir qayda olaraq tabe edən bağlayıcılarıdır. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr arasındakı daha bir fərq intonasiya fərqiylədir. Bu da o deməkdir ki, tabelsiz mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe etməyən intonasiya, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya isə tabe edici intonasiya yadır.

2) Tabeli mürəkkəb cümlələrdə asılılıq birtərəflidir. Baş cümlə budaq cümləyə nisbətən sərbəstdir. Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələ bilər, bəzən də budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gələ bilər. Budaq cümlə nisbi bitkin fikri ifadə edir və xəbəri şəxsə görə təsriylənən formada olmalıdır. Əksər dilçilər qəbul edirlər ki, cümlələrdən birinin baş cümlə adlandırılması, komponentlərindən birinin o birinə tabe olması xalis sintaktik hadisədir. Daha doğrusu, baş cümlənin tabe edici olması heç də əsas məzmunun onda olması demək deyildir.

3) Budaq cümlələrin daşdığı sintaktik funksiya təxminən cümlə üzvlərinin funksiyasına uyğun gəlir. İngilis dilində budaq cümlələrin növləri demək olar ki, Azərbaycan dilinə xas budaq cümlələrin təsnifatıyla ümumilikdə üst-üstə düşür. Hər iki dildə zərflilik budaq cümlələrinin sırasında səbəb budaq cümləsinin mənası nəticə məzmunu ilə birbaşa əlaqəlidir.

4) Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində tabelilik intonasiyasının spesifik xüsusiyyətləri vardır. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərə, komponentlərə ayrılmasına xüsusən budaq cümlə ilə tərkiblərin fərqləndirilməsində

intonasiya mühüm rol oynadığı məlumdur. Lakin bütün bu sadalanan fərqlərə baxmayaraq tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Elə mürəkkəb cümlələrlə qarşılaşa bilərik ki, həm tabeli mürəkkəb cümlənin, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətlərini daşsın. Bu da ondan irəli gəlir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlmişdir.

5) İngilis dilində səbəb budaq cümləsi və baş cümlə arasında iki əlaqə növünün vasitəsiz və vasitəli səbəb əlaqəsinin mövcud olduğu göstərilir: Azərbaycan dilində isə zərflik konstruksiyalarının səbəb-məqsəd əlaqəli mürəkkəb cümlə komponentlərinin subordinativ və koordinativ tabeliyinə görə seçilir. Bu tip mürəkkəb cümlələrin semantik quruluşundakı əsas oxşar cəhət isə yaxın semantik-funksional “səbəb-məqsəd əlaqələri”ni bildirməsindən ibarətdir.

6) Hər iki dildə səbəb budaq cümləsinin komponentlərini bağlayan vasitələr arasında bağlayıcı və intonasiya xüsusi yerə malikdir. İngilis dilində bağlayıcılar sintaktik səviyyədə sinonim və omonimliyin yaranmasına səbəb olur.

7) Azərbaycan dilində isə sintaktik sinonimlik omonimliyə nisbətdə güclüdür. İngilis və Azərbaycan dillərində səbəb budaq cümləsi, əsasən, zaman budaq cümləsi ilə sintaktik omonimlik təşkil edir. Hər iki dildə sintaktik sinonimliyi şərtləndirən bir sıra amillər vardır: sintaktik sinonim konstruksiyaların əsasında qrammatik mənə ümumiliyi, mütəşəkilliyi mütləq olmalıdır. Nitq vahidinin müxtəlif ünsürləri yox, dil vahidinin özü tam olaraq sintaktik sinonim sayılmalıdır. Sinonim cərgənin içində qrammatik mənə çalarını əmələ gətirən fərq olmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif, 1972, 476 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974, 418 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri: tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi. Bakı, ADU, 1987, 82 s.
4. Abdullayev K., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 282 s.
6. Abdullayeva N.N. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları: tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi. Bakı, Maarif, 1975, 276 s.
7. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Qismət, 1984, 392 s.
8. Axundov A.A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 442 s.
9. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Maarif, 1983, 116 s.
10. Əhmədova G. Səbəb-nəticə konseptinə fəlsəfi və linqvistik baxış. İpək yolu. No.2, 2020, s.131-139.
11. Əhmədova G.X., Mənsimov S.A. İngilis dilinin qrammatikasi. Bakı, Bilik Nəşriyyatı, 2000, 160 s.
12. Hacıyev E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, 268 s.
13. Həsənov Q.M. Azərbaycan dili. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 188 s.
14. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. 5-ci nəşr. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 500 s.

15. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Nurlan, 2008, 560 s.
 16. Mehdiyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlə daxilində səbəb, məqsəd və nəticə mənalı istiqamətlər. // Filologiya məsələləri, N9, 2014, s. 104-108.
 17. Məmmədova X.İ., Cavadov Ə.H. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-grammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2000, 76 s.
 18. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, Maarif, 1967, 162 s.
 19. Musayev M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Kitab aləmi, 2010, 404 s.
 20. Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007, 608 s.
 21. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Bakı, Elm, 1981, 443 s.
 22. Seyidov Y.M. Əsərləri. On beş cildə. I cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
 23. Seyidov Y.M., Abdullayev Ə.Z., Məmmədli A.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. IV cild. Bakı, Prestij çap evi, 2014, 607 s.
 24. Zeynallı G.R. Müasir ingilis dilində səbəb-nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi: Fil.e.d... dis. Bakı, 2018, 156 s.
- Rus dilində:*
25. Галкина-Федорук Е. М. О синонимии в русском языке. М., Наука, 1958, 135 с.
 26. Жилин И.М. Синонимика в синтаксисе современного немецкого языка Текст. / И.М. Жилин. Краснодар, 1974, 182 с.
 27. Мелкадзе Э.Г. Придаточные предложения обстоятельства времени и их функциональные эквиваленты в современном Французском языке. Автореферат канд. фил. наук, Тбилиси, 1975, 35 с.
 28. Родзиевская Т.В. (1992), Семантика слова “причина”. Логический анализ языка. Модели действия. М., Наука, с. 30-35.

29. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. М., АН СССР, 1960, 160 с.
30. Шендельс Е.И.. Синтаксические варианты // ФН, №1, 1962, с. 65-72.
- Ingilis dilində:*
31. Alexander L.G. Longman English Grammar. London, New York, 2002, 374 p.
32. Armstrong D.M., Malcolm N. Consciousness and Causality. Oxford, Oxford University Press, 1984, 190 p.
33. Blokh M.Y. A course in theoretical English Grammar. M., Visshaya Shkola, 1983, 383 p.
34. Celce-Murcia M., Larsen-Freeman D. The Grammar Book. Boston, Ayris-Press, 1983, 583 p.
35. Chalker S. Current English Grammar. London, Macmillan, 1992, 295 p.
36. Chalker S. English Guides 9: Linking Words. London, Harper Collins Publishers, 1996, 214 p.
37. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, 115 p.
38. Close R.A. Reference Grammar for students of English. M., Nauka, 1979, 352 p.
39. Collins C. English Grammar. London, Harper Collins Publishers, 2011, 918 p.
40. Gorrel P. Syntax and parsing. Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 180 p.
41. Huddleston R., Pullum G.K, The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002, 1842 p.
42. Irteneva N.F. A theoretical english grammar. M., Nauk, 1969, 142 p.
43. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kojevnikova O.H. A Grammar of the English Language. Baku, Teknur MMC, 2004, 324 p.
44. Kobrina N.A., Korneyeva E.A. An outline of Modern English Syntax. M., Higher School Publishing House, 1965, 210 p.
45. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A comprehensive grammar of the English language. London and New York, Longman, 1985, 1779 p.

46. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A comprehensive grammar of the English language. London and New York, Longman, 1985, 1779 p.
47. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. M., Vyssaja skola, 1982, 391 p.
48. Leech G., Svartvik J. A. Communicative grammar of English. London, Longman Group Ltd., 1975, 324 p.
49. Lyons J. Semantics. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, vol. 2, p.374-897.
50. Mammadova G. English grammar rules and exercises. Bakı, Zərdabi-Nəşr, 2016, -423s.
51. Onions C.T. Modern English Syntax. London, George Allen & Unwin LTD, 1971, 155 p.
- Bədii ədəbiyyat:*
52. Cəfər Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri dörd cildə. II cild. Şərq-Qərb, 360s.
53. Elçin. Seçilmiş əsərləri. on cildə. II cild. Bakı, Çinar-Çap, 2005, 523s.
54. Mir Cəlal Paşayev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 383s.
- İnternet resursu:*
55. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=531195&pno=190>
56. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000018706>